

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA
TOMUS LXXXV.

HUNGARIA
SZEGED
1987

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

ACTA HISTORICA
TOMUS LXXXV.

**HUNGARIA
SZEGED
1987**

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA**

Szerkesztő bizottság

**DR. ANDERLE ÁDÁM, DR. CSATÁRI DÁNIEL, DR. GAÁL ENDRE,
DR. KRISTÓ GYULA, DR. MAKK FERENC, DR. SERFŐZŐ LAJOS**

Studia historia universalis recentis et recentissimi aevi

IX.

Redegit

DR. DÁNIEL CSATÁRI

Új- és legújabbkori egyetemes történeti tanulmányok

IX.

Szerkesztette

DR. CSATÁRI DÁNIEL

Lektor

DR. HEGYI ANDRÁS

Műszaki szerkesztő

DR. GAÁL ENDRE

HU ISSN 0324-6965

**Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America: History and Life***

NEMZETTUDAT ÉS JUGOSZLAVIZMUS*

A jugoszlavizmus első megjelenési formája — mint ismeretes — a jugoszláv nyelvi-kulturális gondolat, az *illirizmus* volt és szorosan kötődött a horvát nemzettudat kialakulásának folyamatahoz. (A Jugoszlávia kifejezést ugyanakkor egy dubrovnikai szerb katolikus költő, Matija Ban használta elsőként, egy 1845-ben Karadjordjéhez írott költeményében.) Megszületésének kezdeti időszakára különös érvénnyel fogalmazható meg, hogy olyan *fikcióként* tétéleződött, amely ugyan ténylegesen nem létezett, de amelyet a délszláv népeknek (s ez alatt természetesen az osztrák birodalom délszlávjait értették) meg kell valósítania. Az illirizmus fogalmazta meg elsőként a délszláv népek nyelvi-származási rokonságát, ez használta elsőként az ún. illír nép fogalmát, amely valójában a *délszláv szinonimáját jelentette*. Ljudevit Gaj meghatározott területekre összpontosította illirizmusa figyelmét, az ún. Nagy Illíriára (Karinthia, Isztria, Horvátország, Szlavónia, Dalmácia, Dubrovnik, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Bulgária és az ún. alsó-Magyarország), illíreken pedig három nemzetiséget, a szerbeket, horvátokat és szlovéneket értette.¹

1848 fontos állomást jelentett a jugoszlavizmus fejlődésében: ekkor jelent meg egy földeratív délszláv állam gondolata a Monarchián belül, ekkor vált a formálódó horvát nemzettudaton belül döntő áramlattá az a jugoszlavizmus, amit egyes horvát történészek — egyébként jobb kifejezés híján — *nemzetek felettinek* neveznek.² Ez az ún. nemzetek feletti jugoszlavizmus nemhogy kizárta, de egyenesen feltételezte az egyes délszláv nemzetek létét, nemzettudatának erősítését. Az ily módon kialakuló horvát jugoszlavizmust nagyjából ekkor, és jórészt ezért tették magukévá a birodalom szlovénjai, ekkor fogadták el az itt élő szerbek — saját elképzeléseik szerint alakítva annak egyes elemeit.

A jugoszlavizmus ideológiája azonban már a XIX. század közepén sem merült ki a Monarchia földeratív átalakításának gondolatában. A Horvát Néppárt (más fordításban Nemzeti Párt) a határon túl élő testvérekkel, így Szerbiával is szorosabb kapcsolatokra törekedett. A föderalizmushoz és ausztroszlávizmushoz egyre szorosabb szálakkal kötődő horvát liberálisok már ekkor megfogalmazták — igaz, távoli, végső célként — *valamennyi délszláv terület egyesülését*. A „szláv Ausztria” történelmi küldetését 1849 áprilisában már úgy fogalmazták meg, hogy a Monarchián belül

* A tanulmány a Szigetváron 1985 novemberében megrendezett nemzettudat — konferencián elhangzott előadás alapján készült.

¹ FERDO ŠIŠIĆ: Jugoslovenska misao, istorija ideje jugoslovenskog narodnog ujedinjenja i oslobođenja od 1790—1918. Beograd, 1937.

² PETAR KORUNIĆ: Jugoslavenka ideologija u hrvatskoj politici i hrvatsko — srpski odnosi — u povodu knjige V. Krestića, Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja 1860—1873. Beograd 1983. Časopis za suvremenu povijest, 1984. 1. sz. 85. 1.

létrejövő egységes délszláv állam feladata a balkáni szlávok felszabadítása lesz, megnyitva az utat *valamennyi* délszláv nép egyesülése előtt.³

A magyar 1848-as forradalom és a délszláv nemzeti törekvések tragikus szembefordulása közismert tény. Így témánk szempontjából inkább azt emelnénk ki, hogy a 48-as forradalom leverése után az osztrák abszolutizmus ugyan elhalványította a jugoszlavizmus előbb említett törekvéseit és lehetőségeit, de mégsem temette azokat végérvényesen maga alá. A horvát nemzettudaton belül továbbra is megmaradt az önálló nemzettudat és a jugoszlavizmus *egymást feltételező* felfogása. A hangsúly azonban kétségtelenül az előbbire került az abszolutizmus körülményei között, az állami egység helyét a délszláv népek „kulturális, lelki” egységének erősítése foglalta el, megtartva ugyanakkor a „különbség — egységének” felfogását, többszintes identitástudat jellegét. Az ily módon értelmezett egységet továbbra is két formában vélték megvalósíthatónak: egyrészt tartós elem maradt a Monarchián belül szerveződő föderatív jugoszláv állami egység, másrészt önálló feladattá lépett elő az ezt előkészítő „lelki egység”, azaz az egységes nyelv, irodalom és tudomány létrehozása. Nem tűnt el a horvát nemzeti mozgalom programjából a minden délszláv népet egyesítő Jugoszlávia létrehozása sem, de csak mint végső és meglehetősen távoli cél említődött. Ez az egységes államiság a XIX. század második felében egy, a Monarchia keretein belül, Horvátország körül kikristályosodó államiságot jelentett. A horvát jugoszlavizmuson belül ugyanakkor éppen ebben az időben kapott egyre nagyobb szerepet az európai politikában „keleti kérdésként” megjelenő problematika — azaz a még mindig török fennhatóság alatt élő délszlávok megsegítésének gondolata.⁴

A XIX. század második felében Szerbiában is egyre karakterisztikusabban körvonalazódott a *jugoszlavizmus szerbiai változata*. Ez a variáns, miközben immanens lényegéből fakadóan számos azonossági pontot mutatott a jugoszlavizmus horvát változatával — egyúttal lényegi pontokon el is tért attól. Kétségtelen, hogy a szerb jugoszlavizmus is — ahogy a horvát is — a *gyengeség-tudatból* táplálkozott, védekező reflexekhez tapadt. Egyrészt a merőben eltérő belső feltételek miatt (gazdasági elmaradottság még Horvátországhoz képest is, a szerb polgárság kialakulásának eltérő forrásai, a társadalom másfajta struktúrája), másrészt a török fennhatóság ellen folytatott évszázados küzdelem miatt nemcsak a szerb nemzettudat, de a jugoszlavizmus is több patriarchális, archaikus elemet tartalmazott, illetve kezdettől fogva jobban tapadt a *szerb állam* erősítésének jelszávához. A „lelki egységesülés” kevésbé foglalt el központi szerepet benne, hangsúlyosabb volt viszont a még török fennhatóság alatt élő szlávok felszabadításának programja — amely a szerb államiság erősödését szolgálta. A XIX. században megszülető hivatalos egység-gondolatok Szerbiában mind dinasztia-alapúak voltak, s szinte teljesen nélkülözték a föderáció gondolatát.⁵ A jugoszlavizmus föderatív változatát itt kizárólag a haladó és szocialista gondolkodók, illetve mozgalmak vállalták fel, nem kizárólag délszláv, hanem tágabb, jobbára balkáni — dunamenti keretekben gondolkodva. Úgy vélem, ily módon nem pusztán nyelvi-terminológiai eltérésként értelmezhetjük a horvát és szerb korabeli szóhasználatot: Szerbiában következetesen csatlakozásról (prisajedinjenje) beszéltek, a horvát nemzeti mozgalom viszont az egyesülés (ujedinjenje) kifejezést használta.

A jugoszlavizmus tehát nem az egyre izmosodó horvát és szerb nemzettudat

³ MIRJANA GROSS: Povijest pravaške ideologije. Zagreb, 1973. 9—34. 1.

⁴ PETAR KORUNIĆ: i. m. 89—100. 1.

⁵ A kérdésre bővebben lásd VASILJE Đ KRESTIĆ: Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslavenska ideja 1860—1873. Studije i članci. Beograd, 1983.

„véletlen útítársa” volt, nem az önálló etnikai lét tagadásaként jelent meg, hanem már kezdettől fogva egy tágabb integráció és identitástudat irányába mutatott, mintegy a védőpajzs szerepét töltve be azok fölött. A jugoszlavizmus fő áramlatai a XIX. században tartósan tételezték az erős és független, de legalábbis belső autonómiával rendelkező nemzetek meglétét — nem azok tagadására, éppen ellenkezőleg, azok erősítésére törekedtek. Nem véletlen az sem, hogy mind a horvát, mind pedig a szerb jugoszlavizmus konstans elemeként volt jelen a XIX. században a délszláv népek egymáshoz való viszonyának kérdése — mégha a megoldás konkrét pontjai nem is illeszkedtek pontosan egymáshoz. Ezzel természetesen korántsem azt kívántuk állítani, hogy a XIX. század, különösen annak második fele kizárólag e kettős szerkezetű identitás tudatok korszaka lett volna. Ugyancsak ekkor fogalmazódtak meg ugyanis a jugoszlavizmust mind a horvát, (Ante Starčević) mind pedig a szerb (Jovan Subotić) nemzettudatból száműzni akaró ideológiák, amelyek Nagy-Szerb, illetve Nagy-Horvát elképzelésekként ismertek. Fontos megemlítenünk azt is, hogy a XIX. századi jugoszlavizmus csupán a szerb, a horvát, a szlovén és a bolgár nemzeti folyamatok erősítését vallotta magáénak — a többi délszláv népet ilyen vagy olyan okból ezek részének tartotta.⁶

Az első világháborúig tehát a délszláv identitás-tudat e két tényezője — ha nem is konfliktusmentesen — de egymást feltételezve és erősítve, többféle alternatívát is felvetve fejlődött.

Az első világháború éveiben a délszláv egyesülés két markánsan eltérő alternatívája kristályosodott ki. Az egyik a Nikola Pašić vezette szerb Radikális Párt nevéhez fűződött, ez volt a *centralista* variáns. Még a szerb címer felirata is ezt jelképezte: „Samo Sloga Srbina Spasavo” — csak a szerbek összefogása ment meg. Egyértelmű támogatásra találtak a leendő állam berendezkedésére vonatkozó centralista — dinasztikus elképzelések az ún. precساني szerbek körében (a Szávától, Dunától északra fekvő területek). A föderáció számukra azt jelentette volna, hogy tovább is „cseppként maradtak volna a horvát tengerben” — a Belgrád vezetésével létrejövő centralista államban azonban ez a polgárság szilárd pozíciókat remélt.⁷ A horvát polgári pártok zöme föderalista alapon állt — és évszázados államiságuk történelmi jogára hivatkozva az egyesülés után sem kívánták elveszíteni államiságukat. Alkotmányos monarchiát és ezen belül autonómiát követeltek. Az egyesülést megelőző, illetve az azt szentesítő tárgyalások és megállapodások csupán elnapolták e két felfogásból logikusan következő nézeteltéréseket, konkrét megegyezésre e kérdésben nem került sor. E két egyesülési alternatíva körül a háború menetében beállott változások és az európai erőátcsoportulások következtében a szerb változatnak kedvezett a történelem. Már az új államiság létrejöttének meglehetősen szűkre szabott mézeshelei sem voltak konfliktusmentesek, a kortársak többsége mégis a régi vágyak és törekvések valóra válásaként élte át Jugoszlávia megalakulását. A szerbek — először a történelem során — egy állam keretei közé kerültek, igaz, az új királyság korántsem volt etnikailag homogén. A horvátok által lakott területek többsége is ide tartozott (Isztria kivételével), de legjobb esetben is csak autonómiájuk reményével vigasztalhatták magukat. A crnogoracok is hamarosan érezhették, hogy államiságuk elvesztését nem valódi egyesülés, hanem alávetettség „helyettesíti”. A szlovén ébresztők XX. századi utódai azzal sem vigasztalhatták magukat, amivel a horvátok,

⁶ NIKŠA STANČIĆ: Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji. Zagreb, 1980., valamint MIRJANA GROSS: i. m.

⁷ DRAGOSLAV JANKOVIĆ: Srbija i jugoslovensko pitanje 1914—1915. godine. Beograd, 1973. 221—333. 1.

hiszen etnikai területeik jelentős része az új államhatáron kívül maradt. Továbbra sem oldódott meg megnyugtatóan a makedón nép helyzete, s a makedón kérdés egyre inkább a szomszédos országok közötti konfrontáció forrásává vált. A boszniai muzulmánok egyre inkább a versengő horvát és szerb nacionalizmus keresztüztüébe kerültek, nem is szólva a nem délszláv kisebbségek jogfosztottságáról. Nemcsak a jugoszlavizmus szocialista alternatívája kapott súlyos sebeket, de a hivatalos jugoszlavizmus egyre erőteljesebb intézkedésekkel rombolta le a horvát autonómia még meglévő kereteit. A szerb uralkodó osztályok azonban nemcsak az államapparátusra és a hadseregre támaszkodva értek el igen rövid idő alatt látványos sikereket a nagyszerb centralizáció kiépítésében, de a csaknem általánosan elfogadott „három törzsű egy nemzet” ideológiai aduját is kezükben tartották. Az egyes nemzetek saját jugoszlavizmusuk csapdájába estek? — kérdezhetjük joggal. Látszólag igen, hiszen még a korabeli horvát szocialista gondolkodás logikája szerint is, a soknemzetiségű Habsburg Monarchia széttözúását nem lehetett egy másik soknemzetiségű állam létrehozásával követelni — csupán a három törzsű, mégis egységes délszláv nép önrendelkezésének nevében. E konstrukció az államiságért folytatott harc során valóban hatékony integráló tényezőnek bizonyult, veszélyei azonban csak az együttélés és annak konfliktusai során váltak egyértelművé. A délszláv nemzeti törekvések jugoszláv programja az SHS Királyság létrejöttével megvalósulni látszott, s részben tényleg meg is valósult (független, egységes állam, nyelvhasználat, oktatás stb.), de az uralkodó osztályok látszólagos egysége mögül már az együttélés első napjaitól kezdve egyre erőteljesebben bontakozott ki a szerb burzsoázia és a királyi udvar hegemon törekvése, és felszínre kerültek az egyes uralkodó osztályok, különösen a horvát, a szerb burzsoázia *ellenérdekei* is. A felszakadó, pórén gazdasági — hatalmi nézeteltérések és ütközések mögött azonban látnunk kell azt is, hogy az új államban nem a kortársak által várt egyesülési folyamat erősödött fel, hanem immár a nagyszerb hegemon törekvések reakciójaként is a horvát, a szlovén, a makedón és szerb nemzeté válás folyamata erősödött fel és ütközött össze.

Az egyes nemzeti burzsoáziák eltérő érdekei mögött a sajátos nemzeti arculat és tudat is egyre markánsabb politikai formákat öltött — jelezve egyúttal a jugoszláv államon belüli gazdasági szintkülönbségeket, a belső piac és általában a gazdaság gyengéit is. Megkezdődött — immár az új államon *belül* — a hatalom megosztásáért folyó harc, a centralizált vezetésű királyság „dualista vagy trialista” átalakításáért folytatott küzdelem. Míg a szerb, horvát, szlovén uralkodó osztályok hatalomban osztozó része a jugoszlavizmus és nemzeti egymást feltételező kettősségből „kiejtette” a nemzetit és elfogadta a délszláv gondolat eredeti tartalmától megfosztott, lényegében a szerb hegemon törekvéseket legitimáló jugoszlavizmust — az egyre nagyobb tömegbázisra szert tevő Radić-féle Horvát Köztársasági Parasztpárt egyrészt demokratikus, köztársasági programmal, másrészt a horvát jugoszlavizmus és nemzeti program említett hagyományait követve, ellenzékbe szorulva vette fel a harcot e legitimáló jugoszlavizmussal. A Radić halálát követő időszakban a Mačec vezette Parasztpárt nemcsak a monarchia felé tett határozott lépéseket, de a horvát autonómia kérdésében is jelentős engedményekre kényszerült.⁸ A Jugoszláv Kommunista Párt — 1921-től illegálisba szorítva — nemcsak egy forradalmi társadalmi program szószólója volt e korban, de szükségszerűen szembesült a nemzettudat és jugoszlavizmus sajátos kérdéseivel is.

A párt, amely kezdetben maga is a „háromtörzsű egy nemzet” felfogását vallotta, az egyre sűrűsödő nemzeti ellentéteket a munkásosztály szempontjából másodrendű,

⁸ FERDO ČULINOVIĆ: Jugoslavija izmedju dva rata. I. Zagreb, 1961.

elhanyagolható kérdésként kezelte — amely csak gyengíti az osztályharcot. Ugyanakkor nemzetfelfogása kezdettől fogva párosult egy Jugoszlávia határain túlmutató szocialista föderáció létrehozásának szükségességével. 1923-ra azonban, egy hosszú frakció harcokkal terhelt vita után, a párt eljutott a homogén délszláv nemzet koncepciójának elvetéséig, az állam föderatív átalakításának felismeréséig, amely egy balkán föderáció tagja lett volna. A párt ideológiája azonban a 20-as években e kérdésben komoly ingadozásokat, kiegyensúlyozatlanságokat is mutatott, s csak a 30-as évek közepére tudta tartósan feloldani jugoszlavizmusának és nemzetfelfogásának belső ellentmondásait. Ekkor, túllépve a „háromtörzsű egy nemzet” koncepcióján, állást foglalt az egyes délszláv népek önálló nemzeti létezése mellett, amelyek Jugoszlávián belül, egy föderatív, demokratikus köztársaságba kell egyesüljenek, ily módon valósítva meg a társadalmi-politikai forradalom feladatát.⁹

Az ország politikai életében tehát a két világháború között a *nemzeti és a jugoszláv konfrontációja vált dominánssá*. Megbillent az az egyébként is kényes egyensúly, amely finom szálakon kötötte össze a délszláv identitástudat e két szintjét. Hamarosan olyan helyzet alakult ki, amikor a jugoszlavizmus gyakorlata a nagyszerb centralizációs törekvések szinonimájává transzformálódott, kítaszítva magából a XIX. századi jugoszlavizmus fontos tartozékát, a szerb, a horvát és a szlovén nemzetek önállóságát.

Mint már utaltam rá, a jugoszlavizmus és az egyes nemzettudatok külső, nem-délszláv hatalmakkal szembeni küzdelem során formálódtak, és erős centripetális erőként funkcionáltak. Ez a tápláló forrás most elapadt, belső, természetes forrásai pedig egyelőre igen csak gyéren csordogáltak, s gyakran még e vékony ereket is hatalmas, mesterséges gáttakkal torlaszolták el. Ki-ki saját jugoszlavizmusának ideálját kérte számon az új államon, ezt azonban még a szerb radikálisok sem találták meg. Paradox módon nem csak a sértett horvát nacionalizmus termelte ki a két világháború között Jugoszlávia szétbomlasztásának politikai programját, de az ország „*amputációinak*” formájában, „legalább Szerbiát mentsük meg” jelszavával, szerb hivatalos körökben is megfogalmazódott ez a szándék. A Horvátországtól való különválás ugyan nem vált, nem válhatott az adott konstellációban domináns áramlattá, mi több, gyakorlati politikává — a rendszer válasza az egyre feszítőbb szerb-horvát ellentétek feloldására a centralizáció fokozása, a szerb királyi diktatúra bevezetése volt.

A megkésve és a körülmények kényszere miatt megkötött Cvetković—Maček egyezmény¹⁰ — bár számos ponton az *akkor* lehetséges realitásokat is tükrözte — nem hozott igazán megnyugtató megoldást egyik fél számára sem. A centralizmussá transzformált jugoszlavizmus nemcsak a belső, s jórészt emigrációba szorított separatista erőket szülte meg, de a királyi jugoszlávia belső demokratikus fejlődését is leblokkolta. A centralizmussal szembeni védekezés fő árama ugyan mindvégig a jugoszlavizmushoz ragaszkodó, ám az állam föderatív átalakítását, vagy legalábbis annak látszatát szorgalmazó Horvát Parasztpárt maradt — az ország külpolitikai helyzetének változása, a fasiszmus európai pozícióinak megerősödése egyre veszélyesebb formában erősítette fel a harmincas évek végére, a negyvenes évek elejére a centrifugális erők történelmi lehetőségeit. A háború előtti utolsó, Simović vezette Jugoszlávia immár a hatalma teljében lévő Németország háborús céljait és hódító törekvéseit

⁹ A. SAJTI ENIKŐ: Útkeresés. Jugoszlávia Kommunista Pártja nemzetiségpolitikai koncepciójának formálódása az 1920-as években. Századok, 1979. 3. sz. 375—420. 1., valamint DUŠAN LUKAČ: Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918—1941. Beograd, 1972.

¹⁰ E kérdésről részletesen lásd LJUBO BOBAN: Sporazum Cvetković — Maček. Beograd, 1965.

zavarta. Az a *külpolitikai környezet* tehát, amely nem is olyan régen még jelentős mértékben hozzájárult a jugoszláv gondolat valóra váltásához, most ellenkező előjelű eredőket mutatott. Jugoszlávia lerohanásakor úgy tűnt, hogy az évszázados múlta visszatekintő jugoszlavizmus halálos sebet kapott és végtelenen leszakad róla a nemzeti elem.

Az ország lerohanását követő nemzeti sokk (pl. Szerbia), vagy éppen nemzeti eufória (pl. Horvátország) azonban nem tartott sokáig. A megszállás és az ország felosztása miatt az ellenállás erői természetesen nyúltak vissza a jugoszlavizmus legjobb, demokratikus hagyományaihoz és az idegen hódítók elleni harc jelszávához, miközben a Horvát Parasztpárt, tartósan diszkreditálva saját hagyományait is, az usztasa hatalommal és a megszállókkal szembeni „semleges” magatartásra szólította fel híveit. A megszállás körülményei között a politikai frontvonalakat szükségszerűen a megszállókhoz, az egységes Jugoszláviához, valamint a leendő új állam társadalmi berendezkedéséhez való viszony differenciálta. A jugoszlavizmus talaján csupán két erő állt: egyrészt a politikai pártként és hadsereggként is összjugoszláv erőként funkcionáló Jugoszlávia Kommunista Pártja, másrészt a londoni emigráns kormány és annak belső fegyveres erői, a csetnikek. De míg a csetnikek a sértett és megalázott *szerb* nemzeti érzésből kiindulva a többi nemzettel szembenálló „büntető” jugoszlavizmust táplálták, s mondhatni alig tanultak a történelemből, a JuKP világosan képviselte a kétszintű (nemzeti és jugoszláv) patriotizmust, s a külpolitika alakulása is e variánsnak kedvezett.¹¹

A délszláv identitástudatból a jugoszlavizmust kizáró nacionalizmusok viszont 1941 és 1945 közötti időszakban azonosultak a megszállók kiszolgálásával és a délszláv népek egymás elleni irtóhadjárataival (usztasa Horvátország és a Nedić-féle Szerbia) — a jugoszláv gondolat és államiság igenlése *nélküli* nemzeti tudatformák és politikai elképzelések tehát ebben az időben kizárólag *negatív* tartalommal telítődtek.

A JuKP teoretikusan is elvégezte a délszláv identitástudat kettősségének helyreállítását, s a háború idején igyekezett azt következetesen alkalmazni, s ezt a nemzeti ideológiát sikerrel állította a megszállók elleni harc szolgálatába. A párt jugoszlavizmus a erős nemzeti elemekre támaszkodott — de nemzetfelfogása továbbra sem nélkülözte a tágabb délszláv identitástudatot. Sőt, mint ismeretes, a korábbi, Jugoszlávia keretein túlmutató balkáni összefogás gondolata sem halványult el, amit a Tito—Dimitrov-féle föderációs gondolatok is tükröztek a háború után.

Annak a gondolatnak az újrafogalmazásáról volt tehát szó, amit a szerb szocialista Svetozar Marković a XIX. század második felében egy helyen így fogalmazott meg: „az egységhez a szabadságon keresztül vezet az út és nem megfordítva”.¹²

A történelem azonban soha nem produkál végleges megoldásokat. Az a kohéziós forrás, amely a háború után természetes módon táplálta ezt a kétszintes identitástudatot (föderáció létrehozása, győztes-tudat, a Tájékoztató Irodával szembeni védekező reflexek, a 60-as, 70-es évek gazdasági sikerei, stb.) — úgy tűnik — kiapadóban van. Egyre gyakrabban teszik fel Jugoszláviában a kérdést: mit jelent ma a jugoszlavizmus és nemzeti érzés kapcsolata? Vajon azoknak van-e igazuk, akik az első meglétét és szükségességét kérdőjelezzik meg, vagy inkább azoknak, akik újabb centralizációért kiáltanak? Napjaink jelenségeinek vizsgálata azonban egy másik dolgot témája lehet.

¹¹ JOVAN MARJANOVIĆ: Draža Mihailović izmedju britanaca i nemaca. Zagreb—Beograd, 1979., valamint JOSIP BROZ TITO: Összegyűjtött művei. VII. kötet, Újvidék, 1980. 28—43. 1.

¹² SVETOZAR MARKOVIĆ: Srbija na istoku. Beograd, 1946. 171. 1.

NATIONAL CONSCIOUSNESS AND YUGOSLAVISM

In his study, the author examines what types of ideological and structural similarities and differences existed between Serbian and Croatian national consciousness and Yugoslavism during the nineteenth and twentieth century. In addition, he examines what kinds of movements occurred within this split consciousness of identity.

In the author's opinion Yugoslavism was neither an "accidental fellow traveller" of the Croatian and Serbian national consciousness, nor did it appear and develop in the nineteenth century as an independent repudiation of ethnical consciousness. Instead, from the very beginning Yugoslavism pointed in the direction of widespread integration and identity consciousness. In Croatian Yugoslavism the idea of a federation led by Croats was present from the beginning. However, because of the decisively different economic, social and diverse conditions of the Serbian counterpart, Yugoslavism — although similar in several ways with the former — differed greatly on many key issues. For example, the author points out the strong adhesion to the idea of strengthening the Serbian state, while "cultural, spiritual unification" was a less central issue. Moreover, the emphasis lay on the programme to liberate the South Slav nations who remained under Turkish supremacy. Further, the official principle of unity was based on dynasty and federative Yugoslavism in Serbia was assumed by progressive and socialist movements and thinkers.

According to the author, until the First World War these two factors of the Serbian and Croatian consciousness of identity were neither exclusive nor were they free from conflicts; nevertheless, they complemented and strengthened each other and consequently developed as a decisive trend. As is well-known, during the First World War two notably different alternatives to union came to the forefront: the centralist and federative variants. For many historical reasons the centralist variant was favoured.

Between the two World Wars when Yugoslavia was under royal rule, the nationalist and Yugoslavian concepts became the dominant matters of conflicts. As Yugoslavism became synonymous with the great-Serbian centralization endeavours, it tossed aside important principles of the nineteenth century Yugoslavism; for instance, the independence of the Croats, Slovenians and other nationalities. Yugoslavism, transformed to centralism, not only gave rise to powerful separatist movements which were for the most part compelled to emigrate (although, with the aid of great fascist powers this movement later had some very real historical possibilities) but also it prevented the democratic development of Yugoslavia.

After the country was stormed in April 1941, it appeared that Yugoslavism suffered a deadly blow and the national element finally collapsed. However, the forms of consciousness that lacked the affirmative Yugoslavian ideology and statehood became saturated with wholly negative elements. This loosened union was restored — theoretically also — by the Communist Party of Yugoslavia that became a decisive factor of the opposition. On the other hand Yugoslavism of the inner powers of the emigrant government in London, — the chetniks, — that also worked for the restoration of the Yugoslavian statehood, — harboured a kind of "punitive" Yugoslavism, that developed from an offended and humiliated Serbian national feeling. The author points out that of course it is not subsidiary that the development in the main lines of the foreign policy also promoted the first variant.

Today — concludes the author — the cohesive source which naturally fed this double consciousness of identity after the Second World War (the sense of victory, the establishment of the federation, the defensive reflexes against the Information Bureau, the economic successes, etc.) presently appear to be exhausted. For this reason, the questions are being asked more frequently: what is the connection between today's Yugoslavism and the national sensibility? What conditions would restore the union destroyed by the crisis and the harmony amongst this double consciousness of identity?

CONSCIENCE NATIONALE ET YUGOSLAVISME

Dans son étude, l'auteur examine les relations et les différences structurales et celles de l'histoire des idées qui existent au XIXe et au XXe siècles entre la conscience nationale et le yougoslavisme des peuples serbe et croate, ainsi que les mouvements qui peuvent être observés à l'intérieur de cette conscience d'identité à deux niveaux.

Pour lui, le yougoslavisme n'était pas un « compagnon de voyage par hasard » de la conscience nationale croate et serbe, son apparition et son évolution au XIXe siècle n'étaient pas la négation d'une conscience ethnique indépendante, mais il s'était orienté dès le début vers une intégration et une conscience d'identité plus vastes. Tandis que dans le yougoslavisme croate l'idée d'une fédération dirigée par les Croates s'est révélée dès le début, la variante serbe du yougoslavisme — malgré les traits communs — différait de celle des Croates dans plusieurs points essentiels, ceci étant dû à des conditions économiques, sociales, etc. différentes de celles des Croates. Ainsi par exemple, comme le démontre l'auteur, elle s'est attachée beaucoup plus fort à l'idée du renforcement de l'Etat serbe, l'idée d'une « unification culturelle et spirituelle » jouant un rôle secondaire, tandis que le programme de la libération des peuples yougoslaves vivant encore sous l'autorité des Turcs a eu une importance plus grande. Les idées officielles sur l'unité avaient ici un fondement dynastique, la variante fédérative du yougoslavisme étant acceptée en Serbie par les mouvements et les penseurs progressistes et socialistes.

Selon l'auteur, jusqu'à la première guerre mondiale ces deux facteurs de la conscience d'identité des Serbes et des Croates — s'ils n'ont pas manqué de provoquer des conflits et n'étaient pas exclusifs — se sont pourtant développés en se renforçant l'un l'autre, à la manière de courants décisifs. Comme il est bien connu, au cours des années de la première guerre mondiale, deux alternatives opposées se sont cristallisées concernant l'unification: les variantes centraliste et fédéraliste. Pour plusieurs raisons, l'histoire a favorisé la variante centraliste.

Dans la Yougoslavie royale d'entre les deux guerres, la confrontation de l'idée nationale et de l'idée yougoslave est devenue dominante. Le yougoslavisme, devenant synonyme des efforts centralisateurs de la Grande-Serbie, a excommunié de lui-même une partie intégrante du yougoslavisme du XIXe siècle: l'indépendance des nations croate, slovène, etc. Transformé en centralisme, le yougoslavisme a non seulement fait naître les forces séparatistes intérieures, vouées à l'émigration pour la plupart (qui ont eu enfin une possibilité historique réelle, grâce aux pouvoirs fascistes), mais a aussi bloqué l'évolution démocratique en Yougoslavie.

Au moment de l'attaque du pays en avril 1941, il semblait que le yougoslavisme ait reçu une blessure mortelle et que l'élément national s'en soit définitivement séparé. Cependant, les formes de conscience niant l'idée yougoslave et l'idée de l'affirmation nationale se sont très vite trouvées pourvues d'un contenu exclusivement négatif. Cette unité bouleversée a été restituée d'une manière théorique aussi par le Parti Communiste de Yougoslavie, et est devenue un facteur déterminant de la résistance, tandis que le yougoslavisme des chetniks, forces intérieures du gouvernement émigrant de Londres, a nourri une sorte de yougoslavisme «vindicatif», en partant d'un sentiment national serbe offensé et humilié. Il faut naturellement y ajouter le fait que, comme l'auteur le démontre, la première variante a été également favorisée par la formation des conditions de force de la politique extérieure.

Actuellement, constate finalement l'auteur, il semble que la source de cohésion qui a nourri d'une manière naturelle cette conscience d'identité à deux niveaux après la 2de guerre mondiale (conscience de la victoire, création de la fédération, réactions défensives à l'encontre du Bureau d'Information, succès économiques etc.) soit en train de s'épuiser. Ainsi se pose de plus en plus souvent la question en Yougoslavie: quel est le rapport aujourd'hui entre le yougoslavisme et le sentiment national, quels sont les facteurs qui pourraient restituer l'unité bouleversée par la crise, et l'harmonie de la conscience d'identité à double structure.

AZ ÉSZT NEMZETI MEGÚJULÁSI MOZGALOM KORSZAKOLÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

1. Kelet-Európa kutatásának izgalmas kérdése a nemzeti megújulás. A soknemzetiségű birodalmak romjain létrejövő nemzetállamok történetét éppúgy izgatta ez, mint a szocialista országok tudósait, akik azt keresték, keresik: miként lehet a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus lenini egybekapcsolását gyakorlati szinten megvalósítani. Így lett a kutatás egyik fontos területe a nemzet-fogalom értelmezése, a nemzeti tudat kialakulásának története.

1. 1. A „nemzeti megújulás” a polgári fejlődés eredménye, velejárója. Hogy nem tiszta formában jelentkezett, magyarázható az illető népek soknemzetiségű birodalmakba való betagozódottságával, a gazdasági elmaradottsággal (e népek a periférián léteztek). Ugyanakkor eltéréseikben felfedezhetünk azonos és hasonló vonásokat: ilyen a „csonka-társadalom”, a mezőgazdasági népesség jelentősége, a geohistóriai, geopolitikai érintkezések: (Pl. a fentieket tekintve igen nagy hasonlóságot mutat a lett és az észti mozgalom, tágabban hozzávehető a finn és a litván is.)

1. 2. A gazdasági-társadalmi fejlődés mellett nagy szerepet kap a kultúra, az ideológia. Az asszimilálódás fenyegetettsége fogékonnyá teszi a kis népek gondolkodóit a nacionalizmus eszméi iránt. Nemzetük történelmi eseményeitől, az uralkodó nemzet politikájától s a társadalmi helyzetüktől függ, hogy ez a közvetített ideológia a sovinizmusig fejlődik, vagy megmarad a patriotizmus mezsgyéjén. Ezért e korszak vizsgálata akkor komplett igazán, ha a történettudomány felhasználja a kultúrtörténet s az ideológia, filozófia segítségét.

2. Dolgozatunkban az észti nemzeti megújulási mozgalommal fogunk foglalkozni, elsősorban a korszakolás kérdésével. Ha a nemzeti történetírás, illetve a nemzet történetének áttekintése felől közelítjük, akkor a szakmunkák, a népszerűsítő-ismertető kiadványok forgatásakor meglepő kavalkád tárul szemünk elé. Az észti nemzeti megújulás lényegét és határait tekintve sok értelmezéssel találkozunk — ezek alapját a szerzők ideológiai szemlélete, tudományos ismereteik mennyisége, s a kor igényei adják.

2. 1. A népszerűsítő-ismertető írások vagy elsiklanak egy-egy könnyed, általánosítható megjegyzéssel (BARÁTHOSI—BALOGH B.: Szuomi — Eszti Budapest 1931.), vagy jobb esetben kiemelik a Kalevipoeg létrejöttét, jelentőségét a nemzeti tudat kialakulásában. Ez menthető, ha kellő történelmi távlat nélkül és nagy földrajzi távolságból kényszerül e megállapításra (BÁN A.: A finn—magyar népcsoport in Egyetemes Irodalomtörténet IV. 108—12 l. Budapest 1911.), illetve ha a Kalevipoeg keletkezéséhez kapcsolódik (KÉPES G.: Az észtek története és irodalma Budapest 1944., uő.: Utószó in Kalevipoeg 305—324. Budapest 1960.). Ide vonható az észti kisenciklopédia is (Nöukogude Eesti Entsüklopeediline Teatmeteos Tallinn 1975.), mely egyszerűen tényeket, adatokat, eseményeket közöl.

2. 2. A történeti munkák NIEDERHAUSER* általi áttekintését a következőkkel egészítem ki:

2. 2. 1. A marxista szellemű, a szocialista átalakulás utáni történetírás alapjául az a felfogás szolgál, amely oly értelemben teleológikus, hogy az ész történelem minden szakaszát úgy tünteti föl, mint a szocializmusba vezető utat. (Ilyenek: ENSV Ajalugu Tallinn 1957., Isztorija Esztonszkoj SzSzR II. Tallinn 1966.) A mozgalmat a múlt század 60—70-es éveire datálják. E munkák azt sugalmazzák (már a terjedelmi arányokkal is), hogy a nemzeti megújulás csupán a kapitalizmus ideológiai jelentkezése. Ám oly megkésve, hogy retrógrád jellege erősen kidomborodik; haladó szerepét a megjelenő szociáldemokrácia és a munkásosztály kibontakozó mozgalmi elhomályosítják, s egyértelművé teszik polgári-negatív vonásait. Különösen azért, mert az imperializmus oroszországi kialakulásával létrejön egy olyan forradalmi helyzet, mely 1905-öt, illetve 1917-et hordja méhében.

A magyar nyelvű munkák erre a megközelítésre épülnek (SZABÓ I.: Haladó mozgalmak és a nemzeti értelmiség szerepe Észtországban a 19—20. században Szolnok 1972.; BERECSKI G.—RÁCZ E.: Észtország Budapest 1975.). Újdonságuk annyi, hogy az 50-es éveket is hozzákapcsolják a mozgalomhoz — feltehetőleg a Kalevipoeg megjelenése miatt.

A 70-es években elkezdődtek a múltértékelés felülvizsgálatai, ám a részterületek eredményeit tekintve még hosszú ideig nem várható összegzés.

2. 2. 2. A polgári történészek, kutatók fontosabbnak ítélték a kérdést, mint marxista kollégáik, ám írásaikban nem törekedtek a teljességre.

BÁN A. összefoglalása (Észtország I—II. Turán 1922. 89—104., 160—178.) a Kalevipoeg középpontba állításával a 60-as évekre teszi a megújulást. Egyszerű kulturtörténeti megközelítést megspékeli a korszak kívánalmainak megfelelő kijelentésekkel. A szellemtörténet és a pozitívizmus ötvözése H. KRUUS nagyszabású munkája (Grundriss der Geschichte des estnischen Volkes Tartu 1932), melyben a marxizmus ismeretének nyomai is fellelhetők. A mozgalom a 60—70-es években zajlik. Munkájának jelentőségét adja, hogy a tárgyilagos gazdaságtörténet vázolása mellett kiemeli a parasztság szerepét, többször utal a társadalmi ellentmondásokra, s egy új osztály jelentkezésére. Ugyanebben az évben jelenik meg a nemzetközi hírv jogász munkája is (CSEKEY I.: Észtország állammá alakulásának története és államrendje Kecskemét 1932.). A jogászprofesszor, aki sokáig meghívott előadóként tanított a tartui egyetemen (élményeit Észt írások című kötetében összegezte — Budapest 1928.) közjogi alapról vizsgálja a kérdést. A direkt datálásra nem tesz kísérletet, de adataiból kivehető, hogy a 70-es éveket tartja a mozgalom döntő évtizedének.

K. VEEM: „Rajalt sihile...” Uppsala 1953. vitairata elsősorban az ideológia torzulásának okait boncolgatja. S míg a mozgalom vezetőinek bírálatával ill. dicsőítésével foglalkozik, vagy a szocialista nézetekkel hadakozik, meglepő érzékenységgel adja meg a korszakhatárokat. Véleményre szerint a 60-as évek elejétől a 80-as évek közepéig, végéig tart a megújulás. Ekkor az erőszakos russzifikáció s a politikai élet jobbratolódása szinte nullára csökkenti lehetőségeit.

2. 3. Igen sok hasonlósággal találkozunk, ha az irodalom-, kulturtörténeti műveket tanulmányozzuk.

2. 3. 1. A polgári íróknál inkább a szellemtörténet érvényesül, s bár az összegzés időnként elcsúszik az egyes életművek tárgyalása felé, a mozgalom arányai jól

* NIEDERHAUSER E.: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában Budapest 1977. 23—24., 31.

kivehetők. Egyike a legjózanabb megközelítéseknek M. KAMPMANN műve (Eesti kirjanduslooo peajooned II. Tallinn 1913.). Egy emberöltő távlatából is képes világosan értékelni az eseményeket: a 60-as évek elejével s a 80-as évek végével határolja be. BÁN A. irodalomtörténeti írásai (Észt irodalom in Finnek, észték... Budapest é. n. (1928)., Bevezetés in Kalevipoeg Budapest 1929.) nem mondanak újat, szintjük és felfogásuk megegyezik történeti írásaival. A mozgalom időhatárait kibővíti a 70-es évekre.

Kísérleti mű VIRÁNYI E. dolgozata (Fejlődéstani szempontok az észt irodalomban. In: A Szegedi M. Kir. Áll.-i Baross Gábor Reáliskola LXIII. Értesítője az 1930—31-es tanévről Szeged 1931.) A szerző hosszú ideig volt lektor a tartui egyetemen, s adatait HORVÁTH JÁNOS tanítványaként mestere módszerével rendezi egésszé — számos magyar párhuzammal. A mozgalmat a 60—70-es évekre helyezi.

Bár irodalom- kulturtörténeti, történelmi tekintetben inkább népszerűsítő-ismertető jellegű, mégis idevontam ZSIRAI M. összefoglaló művét (Finnugor rokonságunk Budapest 1937.) Kora szakirodalmának ismeretén alapul, sajátos a mozgalomképe is. Az Észt Tudós Társaság megalakulásától számítja (az esztofilek szerepét kiemelve) a 60-as évekig. Hosszan méltatja a Kalevipoeg jelentőségét a nemzeti tudat kialakításában.

Itt kell még megemlítenünk két emigráns szerzőt, akik mintegy utolsó kísérletként megpróbálták egyedül összefoglalni szellemtörténeti-pozitivista alapon az észt irodalom és művelődés történetét. (JÄNE S, H.: Ülevade eesti kirjandusest Helsinki 1950., G. SURTS: Eesti kirjanduslugu I. Lund 1953.) A mozgalom időhatárait mindketten a 60—70-es évekre teszik.

2. 3. 2. A marxista munkákat könnyen csoportosíthatjuk keletkezésük idejének szellemi lenyomata szerint. Az Eesti Kirjanduse Ajalugu II. Tallinn 1966., illetve J. KROSS: Az észt irodalom kistükre Budapest 1969. szellemében megfelel a 2. 2. 1. részben ismertetett történeti munkáknak. A mozgalmat az 50-es és 70-es évek közé datálják.

Az újabb összefoglalások a jelen részeredményeire is támaszkodnak (itt jegyzem meg, hogy a részterületek eredményeit bár korszakolásom pontosításához felhasználtam, e keretek között nem ismertetem, csupán az összefoglalási kísérleteket), ezért árnyaltabb képet adnak a mozgalomról. FEHÉRVÁRI GY. (Észt irodalom in Világirodalmi Lexikon 2. Budapest 1972.) és E. NÍRK (Eesti Kirjandus Tallinn 1983) az 50-es 60-as évek fordulójától a 70-es évek végéig, 80-as évek elejéig tárgyalják az eseményeket.

Itt említtem meg HAJDÚ P.—DOMOKOS P. (Uráli nyelvrokonaink Budapest 1978.), illetve DOMOKOS P. (Handbuch der uralischen Literaturen Szeged 1982.) összefoglaló munkáit. E művek a ZSIRAI-féle vonulat folytatói.

3. A kérdést most vizsgáljuk meg az összehasonlító történettudományi munkák oldaláról, így illeszthetjük a problémát igazán egyetemes keretbe.

3. 1. Az összehasonlítás megalapozásához figyelembe vettem a következő műveket. A finn példához: BÁN A.: A finn nemzeti irodalom története Budapest 1926., DOLMÁNYOS I.: Finnország története Budapest 1972., SZÁSZ L.: „Jelet rakj az úton végig” A finn irodalom története Pécs 1976., K. LAITINEN: A finn irodalom története Budapest 1981. A lettekkel való összevetéshez: Isztorija Latvijszkoj SzSzR Riga 1971., I: BERSONS: A lett irodalom kistükre Budapest 1977. Mindezek mellé még LENIN: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban Budapest 1949., SZOVJET-BALTIKUM Budapest 1974 és PERÉNYI J.—DOLMÁNYOS I.: Szovjetunió története I. (Egyetemi jegyzet) Budapest 1976. műveket tanulmányoztam a kortörténeti háttér pontosításához.

3. 2. A polgári historiográfus vállalkozásában a terület politikai történetét adja. (V. NIITEMA: Baltian Historia Helsinki 1959.) Az észti és a lett mozgalmat a múlt század 60-as—80-as éveiben tárgyalja.

3. 3. A marxista komparatiztika első kísérlete (*VILÁGTÖRTÉNET VI.* Budapest 1969.) csupán az értelmezés szintjéig jut el, nem pedig a marxista történelem-felfogás gyakorlati érvényesítéséig. A nemzeti megújulásnak kis helyet biztosít, idejét a 60-as 70-es években adja meg.

A kérdés szempontjából legnagyobb jelentőséggel ARATÓ E. (Kelet-Európa története a XIX. század első felében Budapest 1971.) M. HROCH (*Die Vorkämpfer...* Prága 1968) és NIEDERHAUSER E. (Nemzetek születése Budapest 1976., A nemzeti megújulási... Budapest 1977.) munkái bírnak. Időhatárként az 50-es — 70—80-as éveket adják, meghatározzák fogalmát, feltételeit, megvizsgálják lényegét, értelmezik jelentőségét, s elhelyezik Kelet-Európa történetében.

BEREND T. I.—RÁNKI Gy. szerzőpár a történelmi antológiájuk (Gazdasági elmaradottság ... Budapest 1979.) előszavául szolgáló tanulmányukban a mozgalmat Európa kereteibe illesztik be, s az 1820-as és 1870-es évek között jelölik ki a nemzeti megújulási mozgalmak (köztük az észti) virágkorát.

GUNST P. tanulmányában (A közép- és kelet-európai nemzetté válás gazdasági-társadalmi problémái in Valóság 1982/11.) egyrészt a 19. század második felére helyezi mozgalmunkat, másrészt a mozgalom tényleges és kifutási lehetőségeiről ír.

4. Ha összehasonlítjuk a nemzeti fejlődést tárgyaló művek adatait az összehasonlító történettudomány eredményeivel, akkor eljutunk a nemzeti megújulás pontos időhatárainak kijelöléséhez. A feladat megoldásához a gazdasági-társadalmi fejlődés adott szintjét összevetvén a politikai és kulturális élet eseményeivel a következő körülményeket veszem figyelembe:

- a) mikor ismerik fel az aktuális gazdasági-társadalmi fejlődést végrehajt(hat)andó feladatként,
- b) létezik-e olyan réteg, amelynek tagjai ezt felismerve megszervezhetik, vezethetik a mozgalmat,
- c) létrejött-e az a bázis, az a tulajdonos jellegű tömeg, mely csatlakozik a vezetőkhöz (akik érdekeiket fogalmazzák meg) és megvalósítja elképzeléseiket.

Az adatok, tények, események összevetését megkönnyítette két korabeli dokumentum: PAPP JANNSENI POSTIPANNAST „*Perno postimehhest*” Tallin 1969. (a Pernui Postás 1857—1862. közötti számaiból ad válogatást) és HUNFALVY P.: Utazás a Balti-tenger vidékein I. Budapest 1871.

4. 1. Amikor áttekintjük a 19. század észti történelmét szemünkbe ötlük az a gazdasági-társadalmi kettős fordulat, amely befolyásolta a mozgalom lefolyását is. Az 1816, 1819-es rendeletek egységesítették a jobbágyságot: minden földbirtokuktól megfosztott nincstelen bérlővé változtatva őket. Az ezt követő, elhúzódó reformintézkedések pedig fokozatosan lehetővé teszik egy kistulajdonosi réteg kialakulását. Ez a réteg azonban nem forradalmi, a fennálló politikai — hatalmi viszonyok miatt a mozgalom leendő vezetői nem aknázhadják ki az idegen etnikumú földbirtokosok ellen forduló észti tulajdonosi érületben rejlő lehetőségeket. Pedig a kapitalizmus térhódítása egyértelműen a nagybirtok versenytársává teszi a kis- és középparaszti gazdaságokat. A lejátszódó urbanizáció egyrészt megerősíti, dominánsá teszi az észti etnikumot a kommunikáció irányíthatóságának szempontjából is fontos városokban, másrészt elindítja a munkásosztály létrejöttének folyamatát. A kapitalista piac szélesedésével, s az ebbe való bekapcsolódással létrejön egy olyan tehető réteg, amely egyrészt megújítja-megteremti az észti polgári értelmiséget, másrészt képes eltartani azt.

4. 2. Az észti megújulás nem jut el tényleges politikai tettekig. Bár a Cári Birodalom ez időben sok külpolitikai konfliktusba belekeveredik, s belügyeit megterheli a jobbágykérdés, a közigazgatási reform, valamint a gazdasági-társadalmi megújulás kihívása, mégis elég erős arra, hogy föllépjen a balti német autonómia s az elnyomott kis népek nemzeti megújulási törekvései ellen (ld. mahtrai parasztfelkelés ill. a petíció-mozgalom megtorlásai). A vezetés időleges válsága azonban lehetővé teszi, hogy az észtek „megújítsák nemzetüket”, s ügyesen lavírozva egyszerre lépjenek fel a szlavofilek szorgalmazta asszimiláció, illetve a germanizáció törekvései ellen. Amikor azonban helyreáll a cári kormányzat egysége, illetve a nemzeti megújulás igényei sértik a német feudális és burzsoá érdekeket, akkor a megújulási mozgalom védtelenül találja magát a nagyorosz sovinizmussal és az orosz, balti-német burzsoáziával szemben.

4. 3. A sebezhetőséget erősíti, hogy a mozgalom ez időre lenne újra egységes, ha rendelkezne egy olyan ideológiával, mely képes lenne a tulajdonosok minden rétege mellett minden ésszet tömöríteni. (A polgári nemzetállam ideológiája lenne ez.) Ám a mozgalom polarizálódásakor — mikor is a különböző részerdekek harcoltak a hegemoniáért, s mutatták az elkülönülő társadalmi érdekek ellentmondásait is — minden olyan irányzat lejárátódott, melyeknek politikusai a nemzetállam eszméjéhez juthattak volna el.

Az egyházi színezetű német közvetítésű liberalizmus, melybe a kortárs finn SNELMANN nézetei is beleolvadtak, korrumpálódott JANNSEN-nel; az a fajta radikális és demokrata ága, mely rányomja bélyegét JAKOBSON munkásságára, sokat veszített hiteléből szlavofil kapcsolatai miatt, illetve mert a kispolgári radikalizmus németellenessége veszélyes távlatot mutatott (a nagybirtok-ellenességtől a földosztással átível a munkásmozgalomig).

A kényszerű kompromisszumok szükségessége, tényei és haszna megkérdőjelezte a nagy elődök (KREUTZWALD és köre) etikai tisztaságának lehetőségét és hasznosságát.

A konzervativizmus egyértelműen negatívvá vált, s a múlthoz, a német alávetéshez való ragaszkodást jelentette. A jelentkező szociáldemokrácia pedig egyre veszedelmesebben hangzott a megerősödő tulajdonos-tömegek fülében, amit csak erősített az a félreértés, amely azonosította a „felső” pánszlávizmussal az „alsó” internacionalizmussal (ezt megkönnyítette, hogy első észtföldi terjesztői a már szervezett orosz munkások közül kerültek ki).

A fenyegetettség-érzet felerősödése, az erőszakos russzifikációs hullám megvalósítandó feladatul állítja az észti nemzeti egység megőrzését, amelynek összefogó kovása a politikai tehetetlenség idején csak a kultúra lehet. HURT és társai tevékenysége az észti etnikum fel nem adását jelentő észti nemzeti tudat továbbélését eredményezi, de az állandó taktikázó megoldások lehetetlenné teszik egy olyan stratégiai elgondolás kifejlesztését, amely az önállóság idején gyümölcsözne.

5. Az eddieket összegezve az észti nemzeti megújulási mozgalom tágabban értelmezve:

- 1 a baltikumi feudális társadalom reformok útján való átalakításával veszi kezdetét,
2. egyidejű a bomlás utolsó és az új társadalom kialakulásának első szakaszával, és
3. a kapitalista viszonyok (észt) uralkodóvá válásával zárul — ez már az orosz imperializmus kezdeti időszaka is.

A meghatározott időben nehéz kiválasztani azokat az időpontokat, eseményeket, amelyek a szakaszt nyitják, illetve lezárják. Ha az első pontban foglaltakat a mozgalom előidejének tekintjük, akkor az észti nemzeti megújulási mozgalom az 1850-es

évek végén válik valóban mozgalommá (konkrét dátum 1856. JANNSEN újságengedélye s a Kalevipoeg kiadásának kezdete), és az 1880-as évek végével (1886. HURT vezető szerepe véglegessé válik), egy sajátos kultúrideológia kidolgozásával zárul.

A mozgalom szakaszai:

- I. A nemzeti megújulási mozgalom egységének megteremtéséért; 1856—1869
- II. A részérdekek jelentkezése — a mozgalom polarizálódása; 1869—1881
- III. A polgári nemzetállam ideológiája helyett a kultúrideológia jegyében; 1881 — századforduló.

(Megjegyzés: a dolgozat témájáról bővebben még ÁRPÁS KÁROLY: Az észti nemzeti megújulási mozgalom történetéhez (bölcsezdoktori értekezés) Kézirat, Szeged 1983.)

Károly Árpás

TO THE QUESTION OF THE ESTHONIAN NATIONAL REGENERATION MOVEMENT'S PERIODIZATION

After the survey and appreciation of the special literature the periodization is — on the basis of the research of HROCH and NIEDERHAUSER — as follows: 1. The feudal society in the Baltic countries begins with the transformation by reforms, 2. It's contemporary with the last period of its decomposition and with the first phase of the new society's development, 3. It closes with the victory of the Esthonian capitalist relations — but this is already the early period of the Russian imperialism.

The Esthonian national revival becomes a real movement at the end of the 1850s (1856—JANNSEN's newspaper permission, the beginning of Kalevipoeg's publication) and it closes at the end of the 1880s with the elaboration of a special cultural ideology (1886—HURT's leading role becomes definitive.)

Károly Árpás

À LA QUESTION DE LA PÉRIODISATION DU MOUVEMENT DE LA RENAISSANCE NATIONALE ESTONIENNE

Après le résumé et l'évaluation de la littérature spéciale, sur la base des recherches de HROCH et NIEDERHAUSER, la périodisation est la suivante: 1-ère prend son commencement par la transformation de la société féodale baltique, en voie des réformes. 2-ème simultanée de la dernière période de désorganisation et celle de la première du développement de la nouvelle société 3-ème se termine par la domination des conditions capitalistes — c'est déjà en même temps la première période du capitalisme russe.

La renaissance nationale estonienne devient un mouvement social à la fin des années 1850. (autorisation du fondation du journal de JANNSEN, le commencement de l'édition de Kalevipoeg) et qui se termine par l'élaboration d'une idéologie culturelle particulière.

A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG HATÁSA ROMÁNIÁBAN A ROMÁNIAI KOMMUNISTA PÁRT 1928—1931 KÖZÖTT

A 20-as évek romániai viszonylatban jelentős gazdasági fejlődésének vetett véget az 1929—33-as nagy világgazdasági válság. Ismeretes, hogy a pénzügyi, agrár és ipari válság viszonylag egyidejű jelentkezése a tőkés világ eddig legmélyebb krízisét eredményezte. Mindez különösen súlyos következményekkel járt az európai viszonylatban elmaradott közép-kelet-európai kisállamok esetében, amelyek „... még nem tudtak megbirkózni a világháború után kialakult új körülményekkel sem, a többségük egyetlen évtized alatt még új területű nemzeti gazdaságuk létfeltételeit sem alakíthatta igazán ki ... Sajátosan nehézzé tette számukra a helyzetet világgazdaság egész közegében egyidejűleg lejátszódott átalakulás, mely kettős feladat, kettős nehézség elé állította őket: miközben az új nemzeti keretek támasztotta belső átalakítási igények hosszabb távú feladatai jelentettek nehezen átugorható akadályt, egyidejűleg ... egy még magasabb, még nehezebb világgazdasági akadály... fala is eléjük meredezett.”¹

Romániát, az ország jellegéből adódóan az agrárválság három fő aspektusa: 1. Az agrárarak zuhanása, 2. Az agrárrolló szárának szétnyílása, a mezőgazdaság és az ipar szektorális kapcsolatainak felborulása, 3. A külpiacok átmeneti kiesése, ebből adódóan a fizetési és külkereskedelmi mérleg egyensúlyzavarai érintették a legérzékenyebben.² Az agrártermékek árainak zuhanása katasztrofális volt. Az 1929-es árt 100-nak véve 1931-ben Romániában a búza árindexe 39-re, a rozsé 52-re, a kukoricaé 34-re esett. Tájékoztatóul érdemes összehasonlítani a fentebbieket ugyanezen év hasonló magyarországi adataival: búza 72, rozs 87, kukorica 63.

A válság éveiben a mezőgazdaság pénzbevétele Romániában 57,6%-kal csökkent, lényegesen nagyobb arányban mint Magyarországon, pedig a 35,8%-os csökkenés itt is súlyosnak bizonyult.³ Ez a jelentős különbség elsősorban a két ország eltérő birtokstruktúrájából adódott. A magyar nagybirtok a fő tendenciákat kivédeni nem is, azok hatásait valamelyest jobban tudta csökkenteni, mint a romániai kisparaszti gazdaságok százezrei. A mezőgazdasági árak nemzetközi csökkenése, a külső agrárpiacon szűkülése kettős hatást eredményeztek a román agrárexportra, egyrészt csökkent az összmennyisége, másrészt a kivitelből származó bevételek is visszaestek. 1929-ben Románia 1,7 millió tonna gabonát exportált, 8954 millió lei értékben. 1934-ben 1 millió tonna gabona kivitele mindössze 2381 millió lei bevételt jelentett, vagyis a kivitel 42%-os csökkenése a pénzbevétel 73%-os esésével párosult.⁴ Ezek a tendenciák természetesen rohamosan csökkentették a paraszti életszínvonalat.

¹ BEREND T. IVÁN: Válságos évtizedek Bp. 1982. 255. o.

² BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században Bp. 1969. 263—273. o.

³ Ugyanott.

⁴ Ugyanott.

Ha a létfenntartási költségekhez viszonyított paraszti vásárló erőt 1913-ban 100-nak tekintjük, akkor ugyanez az érték 1932—33-ban 30,4 volt, még a felét sem tette ki a korabeli magyar, vagy lengyel hasonló adatnak. (67,4; illetve 65,9)⁵

A román kisparaszti gazdaság nagyarányú kölcsönfelvételre kényszerült, nem egyszer 40%-os kamatra. 1931-re a paraszti eladósodás tömegessé vált és a hivatalos statisztikák szerint elérték a 150 milliárd leit.⁶ Ez azt jelentette, hogy az 1 hektárra kivetített adósság 5737 leit tett ki országos átlagban. Egyes megyékben (Suceava, Severin) meghaladta az egy hektárra eső 20 ezer leit.

Összességében a romániai agrárválság még közép-kelet-európai viszonylatban is rendkívül súlyosnak bizonyult. Az alacsony termelékenységű, rosszul felszerelt, kezdetleges technikai szinten lévő kisparaszti gazdaságok katasztrofális helyzetbe jutottak, s az amúgyis rossz szociális és egészségügyi viszonyok között élő, a lakosság számszerű többségét kitevő szegényparasztnak millióinak rosszabbodtak a létfeltételei. Ennek a ténynek az objektív elemzése mindenféleképpen fontos feladatává vált a romániai kommunista mozgalomnak.

Az általános agrárválsággal egyidőben jelentkező ipari válság itt differenciáltan érintette az egyes iparágakat. A legkritikusabb helyzetbe a 20-as években egyenletesen fejlődő bányáipar, vaskohászat, mezőgazdasági és vasúti gépipar, valamint a beruházásokhoz közvetlenül kötődő építőanyagipar, cementgyártás és az épületfa árukat előállító ipar került. A romániai szénbányák termelési szintje 1933-ban nem érte el az 1919-es mennyiséget, s közel fele volt az 1929-es értéknek.⁷ Átlagosan a romániai bányászat termelése 37%-kal csökkent. Nagyjából hasonló módon esett vissza a kohászat termelése is. 1932-ben 1929-hez viszonyítva hengerelt áruból 66,1%-ot, félkésztermékekből 50,1%-ot állított elő ez az ágazat.⁸ A legnagyobb mértékben a cementgyártás és az épületfaárak gyártása zuhant le, alig elérve a válság előtti termelés felét, nyilvánvalóan a teljesen visszaesett beruházások eredményeképpen. Mérsékeltebben csökkent az ipari fogyasztási cikkek termelése, a papíriparé például 10—17%-kal. A textilipari termelés, azon belül is különös képpen a pamutárak előállítása nem esett vissza, hanem évi 10—25%-kal emelkedett.

Ez nem kizárólagos román sajátosság volt, hiszen a korabeli Magyarországon is hasonló jelenség játszódott le a textiliparban, kivéve a mezőgazdasági igényeket kielégítő textilipari üzemeket. Romániai sajátosság volt viszont, hogy a válság tulajdonképpen jelentős lökést adott a kőolajkitermelés fokozásának. Az agrárexport csökkenéséből adódó növekvő külkereskedelmi deficitet ugyanis a kőolajkivitel mennyiségi növelésével igyekezett Románia mérsékelni. Ezért a kőolajtermelés az 1928-as 4,28 millió tonnáról 1933-ra 7,37 millió tonnára emelkedett.⁹ Igaz, hogy ezzel az elért siker csak részleges lehetett, mivel a fentebbi mennyiségért 1929-ben 9,6 milliárd lei, 1934-ben már csak 7,2 milliárd lei volt a bevétel. A növekvő kőolajipar viszont jelentősen csökkentette a román ipar össztermelésének a zuhanását, amely így végül is összességében 11%-os volt.

A romániai ipar viszonylag kisebb arányú átlagos visszaesése persze nem vizsgáltatta sem a bányászokat, sem a hagyományos nehézipari központok nagyüzemeinek munkásságát. A legsúlyosabb gondot számukra a növekvő munkanélküliség jelentette. 1929—32 között minden 4. nagyüzemben foglalkoztatott munkás

⁵ Ugyanott.

⁶ Leckék az RMP történetét tanulmányozók részére Bukarest 1960. 279. o.

⁷ Ugyanott.

⁸ BEREND T. IVÁN—RÁNKI: im. 273. o.

⁹ ILIE CEAUȘESCU: P. C. R.—Stegarul Luptelor Revolutionare din Anii 1929—1933 București 1971. 17—18. o.

az utcára került.¹⁰ Emellett a tárgyalt időszakban mintegy 300 kisüzem ment tönkre, munkásaival növelte a munkanélküliek számát. Ez százalékarányát tekintve nagyon nagyarányú munkanélküliséget jelentett, hiszen eszerint a foglalkoztatott munkások száma 40%-kal csökkent. Magyarországon ugyanezen adat 1928—32 között 30%.¹¹

A súlyos munkanélküliség mellett a válság alatt az állásban lévők szociális helyzete is jelentősen rosszabbodott. Ennek a rosszabbodásnak a legfőbb alkotóeleme a munkabér névleges értékének visszaesése volt. 1933-ban a munkások reálbére 36,9%-kal volt kisebb, mint 1929-ben. A bérek vásárlóerejének általános csökkenése mellett sor került az állami szektor munkásainak abszolút bércsökkenésére is. A válságra való hivatkozással ún. „áldozati görbék” alkalmazására került sor, először 1931 januárjában. Ekkor átlagosan 10%-os bércsökkenést hajtottak végre az állami üzemekben. Hasonló lépésre még kétszer szánta el magát a kormányzat: 1932-ben és 1933 januárjában. Ezek az áldozati görbék a pénz amúgy is romló vásárlóerejével párosulva súlyos terhet jelentettek az állami alkalmazásban lévő munkások számára.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a köolajipar és a textilipar sajátos helyzete folytán a romániai ipari válság — az átlagos termelési adatok tükrében — nem tekinthető annyira súlyosnak, mint az iparilag fejlettebb országokban. Ugyanakkor bizonyos hagyományos ágazatok visszaesése rendkívül nagyarányú volt (bányaipar, kohászat, építőipar). Ezeknek a krízise a romániai munkásosztály legkoncentráltabban elhelyezkedő, a fiatal romániai munkásmozgalom legfőbb bázisát jelentő, legszervezettebb rétegeit érintette. A nagyarányú munkanélküliség, az abszolút és reálbércsökkenés, a nemzetközi viszonylatban amúgy is alacsony életszínvonalon élő romániai munkásosztály általános helyzetét jelentősen súlyosbította. Így nem véletlen, hogy a tárgyalt időszakban egyértelmű radikalizálódás ment végbe elsősorban a nagyüzemi munkásság körében. A helyzet elemzése, a megfelelő stratégiának alárendelt taktikai lépésekkel történő kiaknázása nagyon fontos, objektív feladatává vált a Romániai Kommunista Pártnak.

Az 1929—33-as válság nemcsak a fizikai termelő munkát végző parasztságot és munkásosztályt sújtotta, hanem az alkalmazott tisztviselői rétegeket, sőt bizonyos államilag foglalkoztatott értelmiségi csoportokat, pl.: pedagógusok is. Főleg az állami tisztviselők körében került sor elbocsátásokra, az 1932-es áldozati görbe bevezetésekor nagylétszámú kényszer nyugdíjazásokra. Ennek eredményeként a tisztviselői létszám 25%-kal csökkent 1929—33 között, s jelentős arányú munkanélküliség sújtotta ezt a társadalmi réteget is. Az általános reálbércsökkenés, az a tény, hogy például a bérek vásárlóereje Bukarestben 36, Kolozsváron 33, Temesvárott 41, Iasiban 56%-kal alacsonyabb volt 1933-ban mint 1913-ban, természetesen valamennyi fix fizetésből élő tisztviselői és értelmiségi réteg életszínvonalát csökkentette.¹² Emellett a tárgyalt időszak nemzetiségpolitikájának fényében korántsem meglepő módon az elbocsátottak kiválasztásakor az életkor és a politikai szempontok mellett nagymértékben számított az állami alkalmazott nemzetisége is. Mindez összességében megteremtette az objektív lehetőségét annak, hogy a romániai kommunista mozgalom elvileg a hagyományos potenciális társadalmi bázisnak tekintett munkásságon, és szegény-parasztságon kívül a fontosabb rétegek irányába is orientálódjon.

A fentebb felsorolt válságjelenségek szükségszerűen együttjártak a 20-as évek viszonylag stabil politikai struktúrájának megrendülésével. Az 1928-ban hatalomra jutott, az az évi parlamenti választáson igen széles tömeget — köztük a vele közös

¹⁰ Leckék ... 278. o.

¹¹ Magyarország története VIII. kötet 606. o., illetve CEAUȘESCU: im. 26—27. o.

¹² Leckék ... 278. o.

listán induló szociáldemokrata pártot — maga mögé állító Nemzeti Parasztpárt. „...balszerencséjére, nemcsak a hatalmat vette át, de a világgazdasági válság minden megoldhatatlan gondját is.”¹³ A Maniu-kormánynak a hagyományos politikai rendszert jelentősen átalakítani óhajtó demokratizálási és decentralizálási reformjai kezdettől kemény ellenállást váltottak ki a román uralkodó osztály jelentős részében. Magyar bukaresti magyar nagykövet 1929. szeptember 24-én keltezett jelentése szerint „Az órománság és az erdélyi románok közötti különbség egyre jobban differenciálódik... Nem hiszem, hogy a regat sokáig eltűrje az erdélyiek egyre jobban ki-domborodó szupremáciáját.”¹⁴

A politikai küzdelmek fókuszában a Maniu-féle közigazgatási reform állott, amelynek sarkalatos pontja az autonóm közigazgatási kerületek, az ún. tartományok felállítása volt. A 7 kerület Munténia, Moldva, Erdély, Besszarábia, Bukovina, Olténia és a Bánság élére Maniu 1930. január 2-án nevezte ki a kerületi igazgatókat.¹⁵ Ezen nemzeti parasztpárti politikusok azonnal a hagyományos — főleg bukaresti — vezető politikai körök támadásának keresztüztüzébe kerültek. Különösképpen Dobrescu erdélyi és Moldoveanu besszarábiai tartományi igazgató — kétségkívül nem teljesen feddhetetlen — előéletének kitergetésével igyekeztek lejáratni ezeket a helyi vezetőket, s ily módon is diszkreditálni az egész autonóm tartományi rendszert. Ez korántsem volt véletlen, hiszen „... A tartományi autonómiákért tudvalevőleg az ókiráltságbeli románok soha nem lelkesedtek, hiszen végeredményben nem kerülhet-e el a figyelmüket, hogy az egész koncepció tulajdonképpen az újonnan szerzett provinciák önálló berendezkedésére és kizsákmányolásuk megakadályozására irányult... Most amikor a besszarábiai tartományigazgatóról kiderült, hogy lefokozott hadiszókevény, az erdélyi néptribunról, hogy közönséges gonosztevő, a tartományi autonómiák gondolata nagymértékben ellenszenvenessé vált a román közvélemény előtt.”¹⁶ Maniuék a politikai küzdelmekben nem támaszkodhattak az őket hatalomra segítő széles tömegekre, ha akartak volna sem, hiszen a válság kitörésekor ők voltak kormányon, s nekik kellett fellépniük az egyre sűrűsödő sztrájkokkal, utcai megmozdulásokkal szemben. Ezek mintegy jelképes nyitányát az Európa-szerzte nagy visszhangot kiváltó lupeni-i események jelentették 1929 augusztusában. Az egyik legjelentősebb zsil-völgyi szénbányászati központ, Lupeni munkásai augusztus 5-én kezdték meg a sztrájkot, 8 óras munkanapot, magasabb béreket, az elbocsátások beszüntetését, az elbocsátottak visszavételét követelve többek között. Az akció sikerének biztosítására megszállták a helyi bányák villanyüzemét, megbénítva ezzel a termelést. A megyei hatóságok két határőr-századot és egy helybeli rendőrszázadot vezényeltek ki, amelyek körbevették az üzemet. Az augusztus 6-án megindult támadás során meg-tisztították azt a sztrájkolóktól, 31 munkást megölve és több mint 100-at megsebe-sítve.¹⁷

A lupeni-i sztrájk nem kizárólagos kommunista akció volt, szociáldemokrata és párton kívüli munkások szép számban vettek benne részt. S ha túlzás is Magyar bukaresti követ megállapítása, mely szerint „Az ismert lupeni-i vérengzés áldozatai

¹³ BEREND T. Válságos évtizedek Bp. 1982. 323. o.

¹⁴ OL Külügyminisztériumi Levéltár. K 608 27/1 203/29.

¹⁵ Nagyvárád, 1930. január 3-i szám Kinevezték a közigazgatási kerületek igazgatóit c. cikk *Munténia*: I. Camaraşescu, *Moldva*: C. Hoişescu, *Erdély*: A Dobrescu, *Besszarábia*: D. Moldoveanu *Bukovina*: Sauciu—Sadeanu, *Olténia*: Radilescu, *Bánság*: Bocu Sever. Általában az adott területen ismert nemzeti parasztpárti politikusok

¹⁶ OL K 608. 27/1 68/1930 1930. április 20. követjelentés Dobrescu esetében egy régebbi sikkasztási ügyet sikerült előszedni, ami nem túl meglepő a meglehetősen korrupst román politikai életben

¹⁷ Lupta Partidului Comunist Din România În Periodă Crizei Economice Din 1929—33 Bucu-reşti 1963. 18—20. o.

olyanokból kerültek ki, akik valamikor Maniu személyének elszánt gárdáját alkották”, végső konklúziójában: „a munkásság elfordult Maniutól...”, jól tapintott rá a lényegre.¹⁸ A romániai munkásmozgalom legális erejének a szociáldemokrata pártnak, amelynek 1928-ban a nemzeti parasztpárttal közös választási listán indulva története során először sikerült bekerülnie a parlamentbe, szükségképpen szembe kellett fordulnia választási szövetségesével. A Maniu-kormány 2 éves mérlegét megvonva Pistiner szociáldemokrata képviselő 1930. június 18-i parlamenti beszédében szemére vetette a miniszterelnöknek, hogy „... a kormány semmit sem tett sem a gazdasági válság, sem a munkanélküliség leküzdésére ...”. Ezen kívül Pistiner többek között számonkérte azt, hogy nem történt semmi a szociális biztosítás kérdésében, a hadseregben továbbra is alkalmazzák a testi fenyítést, a nemzeti iskolákra vonatkozó ígéretek csak ígéretek maradtak. Beszéde végén nyomatékosan hangsúlyozta a korábban nyilvánvalóvá vált ténnyt: „... a liberálisokkal vívott harcuk az önök javára dőlt el és most megkezdődik a harcunk önökkel.”¹⁹

A Maniu-kormányra rászakadt válság és annak következményeihez képest kétségkívül másodlagos, de a belpolitikai szempontból azért nem jelentéktelen tény, hogy a nemzeti parasztpárti vezetés semmit nem lépett előre a nemzetiségi kérdésben a liberálisokhoz képest sem. Ez egyébként nem is igen állott szándékában a főleg Erdélyből származó román polgári politikusoknak. Jól példázza ezt a még hatalomra kerülés előtt Popovici-csal a francia *Le Matin* által 1928 januárjában készített interjú, amelyben a Maniu-kormány későbbi minisztere a nemzetiségekre vonatkozó kérdést meglehetősen röviden elintézte, kijelentve többek között, hogy „... Erdélyben a háború előtt 3 millió románnak csak 3 liceuma és 2 gimnáziuma volt. Most 1 millió 200 ezer magyar számára több mint 40 liceumot tartunk fenn, ahol az oktatás magyar nyelven folyik”.²⁰

A kérdésre érthető okokból különösen odafigyelő Magyar már idézett 1929. szeptember 24-i jelentésében a kormány nemzetiségpolitikáját ekként összegezte: „nem sok sikerrel operál viszont Maniu a kisebbségi politika terén ... A kormány ténykedéseivel és főleg a közigazgatási reformmal az összes kisebbségek egyaránt elégedetlenek”.²¹ Többek között azért is, mivel a tartományi autonómiákról szóló reform egyáltalán nem foglalkozott a kisebbségi nyelvhasználat általános szabályozásával a közigazgatásban, ez továbbra is a helyi hatalmi szervek hozzáállásának függvénye maradt.²²

Összességében Maniuek polgári-paraszti demokratikus politikai berendezkedésre tett elképzelései az adott történeti szituációban meglehetősen hamar keresztülvihattak lennének. A román belpolitikában addig példa nélkül állóan széles tömegbázis, amely az 1928 decemberi parlamenti választásokon a Nemzeti Parasztpárt mögött állott, elsősorban a válság objektív következményei miatt nagyon gyorsan felbomlott. Így 1930 végére egyértelmű destabilizálódás ment végbe a román belpolitikában, amely tartósan bizonyult.

Világosan megmutatkozott ez a sűrű kormánycserékben. Maniu 1930. október 6-án lemondott, az október 10-én hivatalba lépő Mironescu-kormányból rajta kívül Vaida-Voievod is kimaradt. Ahogy a Nemzeti Hírlap október 11-i száma írta „...

¹⁸ OL K 608. 27/1 254/29

¹⁹ Népszava, 1930. június 19. A romániai Szociáldemokrata Párt állásfoglalása az új rezsimmel szemben c. cikk OL K 608 323/498

²⁰ *Le Matin*, 1928. január 25. *Où va la Roumanie?* OL K 609 323/498

²¹ OL K 608 27/1 203/29

²² OL K 608 27/1 121/29 Az Országos Magyar Párt parlamenti tagozatának 1929. április 30-i memoranduma a Maniu-féle közigazgatási reformtervezetről

megszűnt az erdélyi jelleg”. Mironescu néhány hónap múlva, 1931 januárjában átadta a miniszterelnöki posztot Titulescunak, aki csak április 17-éig töltötte azt be. Ekkor az 1930 júniusában hazatért és a trónt elfogadó II. Károly általános meglepetésre az ismert történészprofesszort, a Nemzeti Demokrata Párt élén álló Iorgát bízta meg a kormányalakítással. Az Iorga-kormány egyik első teendője a parlament feloszlata és az 1931. júniusi országgyűlési választások kiírása volt. Mivel a Nemzeti Parasztpárt ekkorra már részben felbomlott, az erőviszonyok tisztázása szükség-szerűvé vált.

A gazdasági válság okozta növekvő szociális feszültségek, a tömegek radikalizálódása, a 20-as évek stabil politikai struktúrájának megrendülése, a kormányzati válság összességében növelték a romániai kommunista mozgalom objektív lehetőségeit. A munkásosztály növekvő aktivizálódásának leglátványosabb jelei kétségkívül a szaporodó sztrájkok és utcai tüntetések voltak. 1929 és 1932 között 377 sztrájkra került sor a romániai üzemekben.²³ Természetesen ezek részletezése nélkül két nagy sztrájk-hullámot kell kiemelnünk az adott időszakban. Az első a már említett lupeni-i — nem túlzás így fogalmazni — vérfürdőt követően, 1929 őszén söpört végig Bukarest, Kolozsvár, Galați, Constanța, Arad, Temesvár, a Maros-völgye és az olajvidék üzemeiben.²⁴

A sztrájkokat a munkanélküliek utcai tüntetései és az állami alkalmazottak, közöttük hivatalnokok, műszaki értelmiségiek, tiltakozó gyűlései kísérték. A másik nagy sztrájk-hullám 1931 februárjában volt. Ekkor a közvetlen előzményt az első áldozati görbe bevezetése jelentette, amely ekkor az állami alkalmazottak illetményének 15–22%-os csökkentését írta elő 10–20 napos kényszerszabadságolásokkal egybekötve. A romániai munkásosztály egyik legszervezettebb, leginkább harcra kész rétege a vasúti munkások Bukarestben 10 ezres tömeggyűlésen tiltakoztak a bércsökkentések, az elbocsátások ellen. A gyűlés után 7–8 ezren zárt sorokban indultak meg a városközpont felé. Az ilyen szituációban a két világháború közötti Romániában elmaradhatatlan rendőrroham eredménye 2 halott és mintegy 80 sebesült lett.²⁵ Az események követően Iași, Pașcani, Galați, és Kolozsvár vasúti műhelyeiben került sor megmozdulásokra, majd a zsil-völgyi bányászok sztrájkja indította el a galați-i kikötőmunkások, a maros-völgyi üzemek, valamint a kőolajipari dolgozók munkabeszüntetése szélesítette ki az újabb sztrájk-hullámot. A bukaresti vasúti munkások fellépése mintegy előfutára volt a tárgyalat időszakon kívül eső 1933 februárjában a Grivița vasúti műhelyben lezajlott híres eseményeknek, amelynek során a műhelyt megszálló sztrájkolók ellenállását csak a kivezényelt katonaság gépfegyver tüzével indított rohama és 2000 munkás letartóztatása törte meg.²⁶

A munkásakciók mellett párhuzamosan, bár általában azoktól függetlenül, spontán parasztmegmozdulások jelezték a vidéki agrárnépesség 1929–31 között fokozatosan romló életkörülményeit. Az elégedetlenség elsősorban az adószedők és a végrehajtók elkergetésében, legelőelfoglalásokban, rendőrökkel való összetűzésekben, igen széles formában nyilvánult meg. Ebből a szempontból nem volt különbség az ország egyes vidékei között. Parasztmegmozdulásokra sor került például a Dîmbovița megyei Perieteni, az Iași megyei Gropnița, a Falcium megyei Pilnești, vagy a Mușcel megyei Dobrești községben éppen úgy, mint a Csík megyei Madaras,

²³ R. C. R. în viață socială din România 1921–44. c. tanulmánykötet Muncă desfășurată de Partidul Comunist Român în Armată în anii crizei economice (1929–33) 212. o.

²⁴ Leckék ... 289. o.

²⁵ OL K 608 27/1 16/1931 illetve I. CEAUȘESCU: im. 196. o.

²⁶ Lupta ... 54–64. o.

a Bihar megyei Szentandrás, vagy a Brassó megyei Rozsnyó községben.²⁷ A leghevesebb, a kormánynak és a helyi hatóságoknak a legnagyobb gondot okozó forrongások azonban kétségkívül Besszarábiában voltak. Ezt a területet a 20-as évek elején is csak nehezen sikerült pacifikálnia a román hadseregnek. 1929–30 folyamán az itteni rossz tömeghangulat, a kirobbanó megmozdulások, a romániai és a külföldi közvélemény érdeklődésének fókuszába kerültek. Az 1930 február eleji Ismailban lezajló összecsapások nagy visszhangot váltottak ki a román polgári liberális sajtóban, különös tekintettel arra, hogy a szociális elégedetlenség itt a „le a hadsereggel”, „le a rendőrséggel” jelszavak mellett a „ki a románokkal” követeléssel is párosult. Az Índreptatarea február 4-i tudósítása szerint megkezdődött a nagyobb besszarábiai városokból a román lakosság egy részének elmenekülése Moldvába. 1930 októberében Bogos kormány megbízott a Belügyminisztériumhoz intézett jelentésében, amelyről a sajtót is tájékoztatta, meglehetősen sötét képet festett a besszarábiai viszonyokról, s az újságírók előtt kijelentette, hogy „... a besszarábiai parasztokban mindjobban megerősödik a szomorú helyzet láttán az Oroszországba való visszakivándorlás”.²⁸

A tömegekben lezajló balratolódás kétségkívül leglátványosabb bizonyítékait a sztrájkok, tömegmozgalmak, tüntetések gyakoribbá válása jelentette. A fentebbi folyamat egyértelműen megmutatkozott az RKP legális tömegszervezésének, a Városi és Falusi Dolgozók Blokkjának választási eredményeiben is. A blokk az 1926-os parlamenti választáson 28 161, 1927-ben 31 930, az 1928-as elsőpró nemzeti parasztpárti sikert hozó választáson 38 351 szavazatot kapott a hivatalos végeredmény szerint.²⁹ Ez önmagában lassan emelkedő tendenciát jelentett a szavazatok abszolút mennyiségét tekintve. Ugyanakkor ezekkel az eredményekkel a Blokk a szavazatok 1,2–1,4%-át érte el mindössze, tehát alatta maradt az előírt 2%-nak, amely fölött be lehetett kerülni a parlamentbe. Ez teljes mértékben megfelelt az uralmon lévő polgári erőknek. A törvényhozásba nem jutottak be kommunista képviselők, sőt indulásuk a választásokon objektíve két szempontból is elfogadható, közvetlen politikai haszonnal járt a román uralkodóosztályok számára. Egyrészt a Blokk nyilvánvalóan jelentős munkásszavazatokat vont el a szociáldemokratáktól, akik 1926-ban 35 570, 1927-ben 49 430 szavazatot kaptak, szintén alatta maradván a 2%-nak. Így 1929 januárjáig, amikor az 1928 decemberében megválasztott parlament összeült, soraiban a már többször említett választási szövetség révén bekerült szociáldemokratákkal, nem kellett bajlódniuk a román uralkodó köröknek a munkáképviselőkkel a törvényhozásban. Másrészt szavazatokat vont el a Blokk a nemzetiségi polgári pártoktól is, mivel voksainak jelentős többségét vegyes lakosságú, illetve döntően nemzetiségi területeken kapta. Például az 1928-as választáson a ráeső szavazatok 67%-át az erdélyi, bánáti és az egykori partiumi, azaz a Magyarországtól Romániához került országrészekben érte el. Emellett önmagához képest szép számmal kapott szavazatokat Besszarábiában és Észak-Bukovinában is. Bihar megyében kilencszer, Arad megyében négyszer, az észak-bukovinai Cernauti megyében (a mai Szovjetunióbeli Csernovci város és környéke) három és félszer annyian voksoltak a Blokkra, mint Bukarestben és a környékét magában foglaló Ilfov megyében összesen.³⁰

A magyarlakta területekre érthetően jobban odafigyelő magyar külképviselet határozott rosszallással vette tudomásul ezt a tényt. Magyar nagykövet 1928.

²⁷ Leckék ... 290. o.

²⁸ Pesti Napló, 1930. október OL K 609 323/498

²⁹ OL K 608 27/1 309/1928.

³⁰ Ugyanott.

december 18-án keltezett jelentésében megnyugvással állapította meg, hogy kimaradtak a parlamentből a Blokk képviselői, ám ugyanakkor kénytelen volt leszögezni, hogy „...sajnálatos tünet, hogy a kommunista szavazatok legnagyobb részét a magyar városok szolgáltatták, amely körülményt ezen vidékek magasabb ipari fejlettsége részben megmagyaráz”.³¹ Még egyértelműbben fejezte ki nem tetszését Vest magyar királyi ügyvivő 1929. január 4-i jelentésében, amelyben a Magyar Párt választási harcát értékelte. Eszerint: „... a magyarok, különösen a határszéli ipari városokban aggasztóan sok szavazattal támogatták a kommunista pártot, ami a magyar munkás-ság igen helytelen irányba való terelődésére enged következtetni”.³² Azaz: ezekkel a szavazatokkal nem számolhat a többek közt báró Szentkereszthy Béla, gróf Bethlen György, és báró Jósika János patinás történelmi nevével fémjelzett Magyar Párt.

Természetesen a fentebbiekből messze nem következik az, hogy a Blokknak távol kellett volna maradnia ezekről a választásokról, és egyoldalúan támogatnia kellett volna valamelyik szalonképesebb politikai pártot. Az illegalitásba szorított Romániai Kommunista Pártnak minden lehetőséget meg kellett ragadnia a politikai életbe való bekapcsolódásra, az elszigeteltségből való kilépésre. Ráadásul a válság eredményeként a Blokk lehetőségei egyértelműen szélesedtek a tömegek balratolódásával párhuzamosan. Az 1930 február — március folyamán megtartott helyhatósági választásokon ez világosan megmutatkozott. A Maniu-kormány nem vehette félvállról a kommunista veszélyt, különösen az után, hogy az elsők között megtartott Zsil-völgyi választásokon Vulcan városban a Blokk abszolút többségre tett szert a városi tanácsban. Bár nyilvánvaló, hogy országos viszonylatban ennek az eredménynek hatalmi szempontból nem volt döntő jelentősége, a román uralkodó osztályok számára azonban veszélyes tendenciát jelzett, különösen az erdélyi területeken. Nem véletlen, hogy Maniuiék erőteljes terrorintézkedéseket foganatosítottak a Blokk választási tevékenységével szemben, elsősorban Erdélyben. Így például 1930. február 17-én Marosvásárhelyen a Blokk választási nagygyűlésének kezdetére a „A főtéér úgy festett, mintha ostromállapot lett volna. Rendőrszolgálatok cirkáltak a két oldalán, a kapualjakban civilbe öltöztetett csendőrök bújtak meg, a detektívek farkaskutyákkal sétáltak a korszóoldalon ... Amikor Jóska bácsi (Soós József építőmunkás, ismert marosvásárhelyi kommunista vezető S.Z.) beszélni kezdett, kétfelé nyílt a rendőrség nagykapuja és — hármas csoportokban — gumibotos rendőrök és fegyveres csendőrök rohanták meg a tömeget ... Az egész főtéér tele volt szaladó emberekkel és ordítózó, verekedő rendőrökkel. A rendőrök nem kíméltek senkit ... A vásárhelyi hatósági terror nem volt egyedülálló jelenség. Nagyváradon és sok más helyen ugyanígy verték szét a rendőrök a Dolgozók Blokkja által összehívott gyűlések részt vevőit.”³³

A terror ellenére Erdély és a Bánát területén a március elején lezajlott választások során a Blokk 58 képviselője került be a helyi önkormányzati testületekbe, míg a szociáldemokraták 41, a Magyar Párt 93 helyet tudott megszerezni. Egyes erdélyi nagyvárosokban a romániai KP fedőszervezete meglepően magas szavazatarányt ért el. Nagyváradon a választók 32,1 %-a, Temesvárott 24,9 %-a, Marosvásárhelyen 28,7 %-a a Városi és Falusi Dolgozók Blokkjára adta voksát.³⁴ Marosvásárhelyen a tanácsba bekerült 9 Blokk-képviselő közül 4 magyar munkás, 1 magyar vasutas, 1 magyar kiskereskedő, 2 román földműves és 1 zsidó pékmester volt nemzetiségére és foglalkozására nézve és a helyi kommunista mozgalom olyan elismert vezetői találhatók

³¹ OL K 608 27/1 309/1928.

³² OL K 608 27/1 2/1929.

³³ VERESS PÁL: Vallatás, vád, küzdelem. Kolozsvár 1975. 215—17. o.

³⁴ Budapesti Hírlap, 1930. március 18. Az erdélyi választások eredménye c. cikk OL K 609 323/498, illetve VERESS PÁL: im. 218. o.

köztük, mint Simó Géza, Soós József, Veress Károly, Ioan Moldovan. Nagyváradon szintén 9 képviselői helyet jelentett a szavazatok közel 1/3-a, a megválasztottak többsége szintén ismert kommunista volt, mint például Szenkovics Sándor és Gyarmati Miklós. Kétségtelen, hogy eléggé jellemző kelet-európai jelenségről van szó. Ahol egyáltalán kommunista, vagy más baloldali internacionalista platformon álló munkaspártok választáson indulhattak századunk első felében, a nemzetiségi területeken általában jelentős szavazatokra számíthattak, a kettős — társadalmi és nemzeti — elnyomás alól szabadulni kívánó kisebbségi dolgozók között. (Csehszlovákiai KP szereplése Kárpát-Ukrajnában a két világháború közötti választásokon, az MKP 1945 novemberi eredményei a szlováklakta Békés és Csanád megyei területeken.) Am ugyanakkor ki kell emelnünk, hogy az elsődleges mindenkori az osztályelnyomás, a gazdasági, társadalmi alávetettség megléte elleni küzdelem volt. Ez kiváltképpen így volt a gazdasági válság időszakában. Lényegében ezt érzékelt a Magyar Nagykövetség is. Magyar 1931 januárjában keltezett kissé fontoskodó jelentésében így írt: „... hetek óta kapok értesüléseket, főleg Kolozsvárról és a Székelyföldről, hogy a már legmagasabb fokot elérő gazdasági krízis és az ennek kapcsán járó általános nyomor egy komoly aggodalomra okot adó közhangulatban kezdi reakcióját kimutatni. Kimondottan kommunista jellegű hangulatról szólnak, komoly forrásból eredő hírei... a mozgalomnak nincs nemzeti jellege, hanem az elkeseredett és reményvesztett városi és falusi nyomorgó tömegek ingerültsége általában a vagyonosok, a tisztviselők, a papság ellen irányul.³⁵ Ebben a légkörben a Blokk erősödő aktivitását már kifejezetten ellenségesen nézte a bukaresti politikai vezetés. Láttuk, hogy a hatalomra került Iorga-Argetoianu kormánynak ki kellett tűznie a parlamenti választásokat, hiszen 1928—31 között a belpolitikai erőviszonyok lényegesen átrendeződtek. Az 1931. június 1-i választásokon azonban már fennállott a veszély, hogy a Blokk jelentős sikereket elérve a korábbi perifériáról kikerülve politikaformáló erővé válhat. Többek között ezért kísérte fokozott nemzetközi figyelem a választási küzdelmeket. Így pl. a Magyarság 1931. május 31-i száma részletes tudósítást közölt a választási harcokról, amelyben többek között leszögezte, hogy: „A kommunisták erősen tért hódítanak... különösen Szatmár, Bihar, Maros, Torda megyében, s a Regat egyes pontjain, főleg Besszarábiában.”³⁶

Nem érdektelen röviden megnéznünk, hogy a Blokk aktivistái milyen programmal vettek részt a választási küzdelmekben. Az Erdélyben terjesztett — természetesen román, magyar és német nyelvű — felhívást az alábbi társadalmi rétegeknek címezte a Blokk: „Munkások, Parasztok, Iparosok, Kiskereskedők, Alkalmazásban lévő entellektüelek és Nemzeti kisebbségek!”. Azaz a leginkább válságsújtotta dolgozó rétegek mellett külön hangsúlyt fektetett a nemzetiségekre a Blokk. A választási felhívás 8 pontban összegezte a szervezet legfőbb célkitűzéseit: 1. A liberális kormány által hozott alkotmánynak és összes törvényeknek és rendeleteknek megsemmisítése. 2. A munkásság, parasztság, és nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságának helyreállítása, biztosítása és kiterjesztése, és az ostromállapotnak és cenzúrának az egész ország területén való azonnali megszüntetése. 3. Általános politikai és katonai amnesztia. 4. Az összes földbirtokoknak minden kártérítés nélküli kisajátítása 50 hektárig. A kisajátított földeknek a parasztság és munkásság részére és ellenőrzése mellett történő ingyenes szétosztása. 5. A nemzeti kisebbségek szabad fejlődésének biztosítása. 6. Az összes háborús adósságok eltörlése. 7. Béke az összes szomszédos államokkal.

³⁵ OL K 608 27/1 16/1931

³⁶ Magyarság, 1931. május 31. A román kormány a legféltelenebb terrorral akarja kicsikarni június 1-én a választási győzelmet c. cikk OL K 608/323/498.

Minden fegyverkezési államköltség beszüntetése, fegyver- és municiógyárak bezárása. Szovjet-Oroszország elismerése és vele a gazdasági kapcsolatok felvétele. 8. Munkás és parasztkormány ... egyedül ennek a programnak a megvalósítása vezethet az oligarchiának egyszer s mindenkori megdöntéséhez ...” A választási program első három pontja lényegében a legalapvetőbb polgári demokratikus szabadságjog általánossá tételét követelte a magát liberális demokráciának nevező rendszer megváltoztatásával. A 4. pont változatlan átvétele a Blokk 1926. áprilisi programjában szereplő, az agrárkérdés megoldását célzó követelésnek. A Blokk szervezeti kiépülésének és korábbi választási eredményeinek ismeretében nem véletlen a nemzetiségi kérdésre utaló külön programpont.

A 7. pont háborúellenes — a fegyverkezési államköltség beszüntetésére és a fegyvergyárak bezárására vonatkozóan naivan pacifista — követelése az első megvalósult munkáshatalom, a Szovjetunió védelmét is célozták, ez a korabeli nemzetközi kommunista mozgalomban teljesen magától értetődő volt. Elméleti — és közvetlen gyakorlati — szempontból a legproblematisabbnak az utolsó programpontot tekinthetjük. Az „oligarchia egyszer s mindenkori megdöntése” minden esetre elég egyértelmű megfogalmazás, még akkor is, ha ezen túlmutatóan a dokumentum nem tartalmazott semmilyen konkrét elképzelést a fináncoligarchia hatalmának megdöntése utáni társadalmi kibontakozásról. Ezzel együtt a választási felhívást összességében pozitívan értékelhetjük, hiszen elsősorban az egyre nehezebb szociális és politikai helyzetbe kerülő dolgozó tömegek védelméért emelte fel a szavát, a demokratikus szabadságjogok megvalósulását követelve.³⁷

A Városi és Falusi Dolgozók Blokkjának választási propaganda tevékenységét természetesen a kormány maximálisan igyekezett korlátozni. Egyes helyeken a Blokk szervezeteit teljesen megbénították, a legismertebb vezetők letartóztatásával. A legmesszebb ebben a tekintetben a Torda és a Hunyad megyei hatóságok mentek el, a Blokk választási listájára felvett jelölteket egyszerűen börtönbe zárták.³⁸ Hasonló lépésre készültek Marosvásárhelyen is a választási lista érvényesítésekor, ám ezt a Blokknak sikerült elkerülnie, mert „... egy áldozati csoport” a lista letételéhez szükséges összes aktákkal felszerelve ... bevonult a törvényszékre. Néhány perc múlva a törvényszéket megszállva tartó rendőrök a listaajánlókat letartóztatták és a náluk talált aktákat a legpimaszabbul elkobozták. Még jóformán ki sem fordultak a törvényszék utcájából, a beállott szélcsendben megjelentünk mi, az igazi listaletévők... A bíró megadta magát és kiadta az igazoló írást a lista elfogadásáról. Mi pedig a törvényszékről kijövet szétszóródtunk, nehogy a visszatérő rendőrök letartóztathassanak.”³⁹ Nemcsak a politikai terror nehezítette a Blokk választási tevékenységét, hanem a rendelkezésre álló anyagi források szűkössége. A választási lista letételéhez szükséges 40 ezer lei előteremtése 1931 májusában még a legerősebb erdélyi szervezeteknek is meglehetősen nehézséget okozott, nem beszélve az egyéb költségekről. Végül is a Blokk július 1-ére az ország 71 megyéje közül 30-ban tudott érvényes választási listát letenni, 6-tal kevesebbet megyében, mint az azt megelőző 1928-as parlamenti választásokon. Ennek ellenére a hivatalos végeredmény szerint a Blokkra leadott szavazatok száma 73 711 volt, azaz közel kétszer annyi, mint 1928-ban.⁴⁰ A két világháború közötti romániai választások jól bevett gyakorlatának megfelelően jött ki végül ez az eredmény, a választási hatóságok utólag 83 000 szavazatot semmi-

³⁷ A programot közzétette GÁL JÁNOS: A Dolgozók Blokkjának képviselője c. cikkében *Korunk*, 1969/3. szám

³⁸ OL K 608 27/1 139/1931.

³⁹ VERESS PÁL: *im.* 323—24. o.

⁴⁰ OL K 609 437/84 *Pesti Hírlap*, 1931. június 3.

sítettek meg, köztük nyilvánvalóan szép számmal a Blokkra adottakat is. Csík megyében a helyi főispán június 18-i titkos jelentése szerint a megyében a Blokk ténylegesen 6500 voksot kapott, nemcsak a végül nyilvánosságra hozott 1232-öt.⁴¹ Az Argetoianu által irányított választási gépezet azonban ezúttal nem tudott 100%-os munkát végezni: a Blokk a hivatalos végeredmény alapján is fölé került a büvös 2%-nak, tehát megfelelő helyi szavazatarány esetén a választási törvény alapján bekerülhetett a parlamentbe. Ilyen eredményt 5 megyében ért el a Blokk, a Magyarság már említett május 31-i cikkében név szerint is megemlítette 4 megye közül 3-ban: Szatmár, Bihar és Maros megyében. Nem követünk el túlzottan történelmietlen találgatást, ha azt állítjuk, hogy a Torda megyei jelölteknek a választást megelőző le tartóztatása akadályozta meg, hogy itt is képviselőhez jusson a Blokk. A fentebbi 3 megyén kívül még Temes, valamint az észak-bukovinai Cernauți megyében jutott mandátumhoz a romániai KP tömegszervezete. Ebben az 5 megyében a Blokk 10—12% közötti eredménye, amelyet főleg a megyeszékhelyeken — Szatmárnémeti, Nagyvárád, Marosvásárhely, Temesvár, Cernauți (Csernovci) — kapott szavazatok biztosítottak, egy-egy országgyűlési képviselői helyet jelentett. Így tehát az új parlament alakuló ülésére a két világháború közötti romániai kommunista mozgalom 5 kiemelkedő, sok megpróbáltatást átélt harcosa is elutazhatott: Imre Aladár Szatmár, Lucrețiu Pătrășcanu Temes, Dán István Maros, Eugen Rozvani Bihar és Vasel Casul Cernauți megyei képviselők. Ezt a tényt — az adott körülményekhez képest — a Blokk központi sajtóorgánuma, a Dolgozók Lapja jelentős sikernek értékelhette 1931. június 7-i számában: „A választásoknak kimagaslóbb eseménye a romániai dolgozók forradalmi egységfront alakulatának ... előretörése. Az államhatalom minden erőszakos eszközét az ideológiai befolyásolás és megfélemlítés minden módját előszedték, hogy megakadályozzák a Blokk propagandáját és választási sikerét. Minden erőfeszítés hiábavaló volt. Nem bírtak annyi dolgozót letartóztatni, annyi velünk érzőt a szavazástól visszatartani és annyi leadott szavazatot ellopni, hogy ne lett volna maradvány elegendő képviselőinknek a parlamentbe való bejutáshoz ...”⁴²

Természetesen a 375 képviselői helyet magában foglaló parlamentben ez az 5 mandátum nem lett volna perdöntő a fennálló politikai rendszer szempontjából. Ugyanakkor a parlamenti nyilvánosság jelentősen bővíthette az illegalitásba szorított kommunista mozgalom lehetőségeit, különös tekintettel az egyre mélyülő válság okozta radikalizálódásra. Ebből adódóan viszont magától értetődő, hogy az Iorga-Argetoianu kormány nem tűrhette el az 5 kommunista képviselő parlamenti tevékenységét. Pătrășcanu összesen egyetlen beszédet mondhatott el, melyben lényegében a Blokk programját és taktikáját vázolta, támadva a fennálló rendszer politikai visszasságait. A korabeli román parlamentre jellemző, hogy beszéde alatt a Rogu nevű, a szélső jobboldali Keresztyén Fajvédő Ligához tartozó képviselő késsel rohant az előadói emelvény felé, hogy elhallgattassa Pătrășcanut. A Blokk többi 4 képviselője körbevette beszédét mondó társukat, védelmezve őt. A rend helyreállítása után a jól megtermett Dán István végig ott maradt az emelvényen, míg Pătrășcanu befejezte felszólalását.⁴³ Több lehetőségük a Blokk-képviselőknek nem volt ebben a parlamentben. A kormány mandátumaik igazolásakor Imre Aladár és Dán István ügyét külön bíróság elé utalta, amely egyikük képviselőiségét sem hagyta jóvá, mondván, hogy Imre Aladár nem román állampolgár, Dán Istvánt pedig az 1928-as kolozsvári kommunista perben 4 hónapi fogházra és politikai jogai-

⁴¹ Gál János: im.

⁴² VAJDA LAJOS: Emlékezés a Városi és Falusi Dolgozók Blokkjára. Korunk, 1975/4.

⁴³ GÁL JÁNOS: im.

nak 10 évre való felfüggesztésére ítélték, tehát nincsen azok birtokában. Az más kérdés, hogy a kommunista szimpátiával távolról sem gyanúsítható bukaresti magyar külképviselet jelentése szerint Imre Aladár Bukarestben született, a Román Hadseregben szolgált, de az igazoló bizottság előtt nem tudta bizonyítani, mivel a sziguranca korábban elvette tőle a személyi dokumentumokat, újakat pedig nem tudott beszerezni. Dán István a rá kirótt fogházbüntetést letöltötte, a jogvesztésről szóló ítélet 1929-ben amnesztia alá esett. Így mandátumaik megsemmisítése tulajdonképpen törvénytelen volt, miként az az eljárás is, hogy ezután nem a listán utánuk következő Blokk-képviselőket hívták be, hanem a Blokkra Maros és Szatmár megyében leadott szavazatokat semmisnek nyilvánították, levonták az össz-szavazatokból. Ez a végeredmény már alatta maradt a 2%-nak, tehát a másik 3 képviselőnek is távoznia kellett a parlamentből.⁴⁴ A fennmaradó 5 helyre 2 nemzeti demokratapárti, 1—1 nemzeti parasztpárti, szociáldemokrata és Averescu-párti képviselőt hívtak be.⁴⁵

A fentebbiek jól példázzák, hogy a politikai küzdelmekben, főleg ha antagonisztikus ellentétben lévő szembenálló felekről van szó, a törvényesség, a jogi megfontolások a legkevésbé sem mérvadóak. A romániai politikai vezetés számára elfogadhatatlan volt a kommunista képviselők jelenléte a parlamentben, tehát gond nélkül rúgta fel a korábban megállapított — liberálisnak vallott — játékszabályokat és távolította el a Blokk delegáltjait az országgyűlésből. Ráadásul ebből az esetből a Iorgát 1932-ben felváltó Vaida-Voievod levonta a szükséges tanulságokat. Az 1932 júniusi parlamenti választásokon már nem adott semmi esélyt a Blokk-nak. Dávid Mihálynak, a Magyar Nagykövetség Kolozsvári Kirendeltsége vezetőjének a jelentése szerint: „A kommunisták, akik a fizetést és nyugdíjt nem élvezők intellektuelek csatlakozására számítottak a váratlan leleplezések és tömeges letartóztatások miatt egyelőre megtorpantak ... Beavatottak tudni vélik, hogy az uralkodó ... Bianu sziguranca vezérinspektort szigorú utasításokkal látta el, és ilyen körülmények között már most meg lehet jövedölni, hogy a választási előkészületek tartama alatt a munkásvezérek nagyrésze börtönbe kerül.”⁴⁶ Ez így is történt: A Blokk erdélyi fellegetváraiban sorban tartóztatták le a szervezet vezetőit, kobozták el választási listáit.⁴⁷ Ennek eredményeként az egy évvel korábbi választásokon a legtöbb szavazatot adó Temes, Bihar, Maros, Szilágy, Csík, Arad, Szatmár megyékben már nem indulhatott a Blokk. Végül is az országban csak 14 megyében vehetett részt a választáson, amely során összesen kevesebb szavazatot kapott (9400), mint 1931-ben egyedül Temes megyében (10 483). 1933 februárjában a híres grivicai eseményeket követően bevezetett ostromállapot során a Vaida-kormány pedig feloszlatta és betiltotta a romániai KP tömegszervezetét.

Az erősödő tömegmozgalmak, sztrájkok, utcai tüntetések, parasztmegmozdulások; a Városi és Falusi Dolgozók Blokkjára leadott szavazatok növekedése az egyik oldalon, sűrűn ismétlődő kormánycserek, kormányzati válság, a másik oldalon mutatták a politikai válság kialakulását Romániában 1929—31 között. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a tárgyalt időszakban nem volt forradalmi helyzet az országban, annak objektív és subjektív feltételei egyaránt hiányoztak. Az objektív feltételek kapcsán ki kell emelnünk, hogy bármennyire is megrendült a 20-as évek jól bevált politikai struktúrája, a romániai uralkodó osztályok hatalmát erős erőszak-szervezet, a terror-intézkedések, illetve különféle politikai eszközök alkalmazása

⁴⁴ OL K 608 27/1 2711/1931.

⁴⁵ Magyarország 1931. június 18. A román kamara megsemmisítette a kommunista mandátumokat OL K 609 437/84

⁴⁶ OL K 608 27/1 63/1932

⁴⁷ VERESS PÁL: im. 376—77. o.

megfelelően garantálni tudta. A szubjektív oldalt tekintve pedig többek között a Romániai Kommunista Párton belül meglévő problémákat kell megemlíteni. Az 1928 júniusában Harkovban összeült IV. kongresszuson a párt főtitkárát, Köblös Eleket — miután beszámolóját számon ponton bírálták, s nyilvános önkritikát kellett gyakorolnia, mert a Városi és Falusi Dolgozók Blokkja az 1926-os helyhatósági választásokon több helyen választási szövetségre lépett más munkásszervezetekkel és ellenzéki polgári pártokkal — felmentették tisztségéből, sőt az új Központi Bizottságból is kihagyták. A párt főtitkára Vitalij Holostenco lett, aki a romániai munkásmozgalomban mindössze 1920—21 folyamán vett részt, és 1921-től Ukrajnában dolgozott.⁴⁸ Az ő személye nem jelentett garanciát a Romániai Kommunista Párton belül a 20-as évek végére kiéleződő ellentétek megoldására. A IV. kongresszus után a párton belül megkezdődtek, s rövid idő alatt elmélyültek és súlyossá váltak az elvtelen frakcióharcok. Ezek árnyalt elemzését a meglévő szakirodalom szűkszávává és a források magától értetődő hozzá nem férhetősége egyelőre nem teszi lehetővé. A fő jellemzők rövid összegzésére tehetünk csak kísérletet. Köblös Elek eltávolítása a párt éléről elsősorban az M. Pauker vezette csoport, a luxiministák elképzeléseinek kedveztek.⁴⁹ Az általuk megfogalmazott „linia justa” direkt akciókat sürgető, a reális helyzetet és lehetőségeket negligáló, kompromisszumot nem ismerő forradalmi frazeológiája főleg az ifjúmunkás-mozgalomban hatottak. Veres Pál szerint „Ezt a helyes vonalat különösen mi fiatalok nagy lelkesedéssel üdvözlöttük ... hajlamosak voltunk leoppor-tunistázni a legtisztéletre méltóbb elvtársakat is, akik kétségüket fejezték ki afelett, hogy 40—50 bátor elvtárs utcai tüntetése példamutató lesz a tömegeknek és százak fognak csatlakozni hozzájuk. Később, a záporozó gumibotütések tanítottak meg arra, hogy csak a nagy körületekintéssel és hozzáértéssel szervezett utcai tüntetések sikerülhetnek, az olyanok, amelyek az érdekelt tömegek valamely égető gazdasági és politikai követelését állították a tüntetők elé ... De nem egyszer egy kis lelkes csoport hősi kiállása visszhang nélkül maradt ... Azonban azok ... akik ... az elv nélküli frakcióharcot kihozták, még évek múlva sem értettek meg semmit mindebből, mert felfogásuk a politikai és társadalmi harcok fejlődését illetően helytelen volt.”⁵⁰ M. Pauker köré szerveződött csoportnak a IV. kongresszust követően sikerült teret nyernie a romániai kommunista mozgalomban, elsősorban olyan régi kommunista vezetők, mint a marosvásárhelyi Soós József, Dán István, a nagyváradai Eugen Rozvany átmeneti félreállításával. Ezzel együtt a luxiministák nem voltak képesek átvenni a párt irányítását, ehhez nem rendelkeztek megfelelő tömegbázissal a helyi szervezetekben, a Városi és Falusi Dolgozók Blokkjának tömegszervezeteiben még kevésbé. Ehhez jó adalék a Luka László szülőfalujába, Lemhénybe 1930 májusában összehívott „puccskonferencia-kísérlet” sikertelensége. Ráadásul a „linia justa”-nak sem ők maradtak a kizárólagos képviselői. Paukerrel szembe fordultak a — különben taktikai kérdésekben lényegében hasonló nézeteket valló — Barbu köré tömörült

⁴⁸ M. C. STĂNESCU—L. GERGELY: Elek Köblös Editură politică București 1978. 86—87. o.

⁴⁹ M. Pauker mérnök a forradalmi diákmozgalomban vált kommunistává, az RKP megalakulása után aktív szerepe volt a párt szervezeti kiépülésében. Mint a Központi Bizottság tagját többször letartóztatták. Ilyenkor látványos éhségstrájk akciókkal hívta fel a figyelmet a romániai börtönviszonyokra. A Pauker körül tömörült csoport, akiket Luka László, Panescu, Wumbrandt, Balog Ilona neve fémjelzett, a IV. kongresszus után frakcióvá szerveződött. Pauker taktikai kérdésekben szemben állt a Köblös-féle irányvonallal, a direkt forradalmi akciók szervezését, a kompromisszumok, a nem kommunista erőkkel folytatott bármilyen együttműködés elvetését hangsúlyozta. 1927—28 folyamán az RKP hazai vezetése és a külföldi politikai büro között egyre több nézeteltérés merült fel. Többek között ezek tisztázására lett volna hivatott a párt 1928 júniusában Harkovban összeült IV. konferenciája, amelyet Köblös Elek tiltakozása ellenére kongresszusnak nyilvánítottak.

⁵⁰ VERES PÁL: im. 156—7. o.

csoport tagjai, a „barbuisták”. A két frakció elvtelen, személyeskedő, eszközökben nem válogató küzdelme nyomta rá a bélyegét az RKP 1928—30 közötti időszakára. A párton belül számos helyi vezető azonban egyik csoportot sem volt hajlandó elismerni. Az illegális találkozójukat a Bukarest melletti Otopeni-i erdőben tartó fővárosiak — innen a nevük otopenisták — Margulius mozgalmi nevű vezetőjükkel szembefordultak, mind Paukerrel, mind Barbuval, s a frakcióharcot elítélve lényegében maguk is egy harmadik frakciót hoztak létre. Temesvárott a Müller Kálmán —Baga János vezette csoport, akiknek elévülhetetlen érdemeik voltak a Dolgozók Lapjának szerkesztésében és kiadásában, lényegében függetlenítették magukat a pártvezetéstől. Tulajdonképpen ugyanezt tették a Nagy Géza vezette Kolozsváron és környékén tevékenykedő kommunisták is. Marosvásárhelyen a luxiministák a helyi fűmunkások körében bizonyos népszerűségekre tettek szert, s történtek próbálkozások a helyi kommunista mozgalom régi, kipróbált irányítóinak félreállítására, ám „az öregek leváltásához megfelelő, tapasztalt káderek kellett volna, de nem voltak ...” Ráadásul „az évtizedek alatt harcban szerzett tekintélyt lehetetlen egy röpirattal szétzúzni a tömegek előtt ... Mai szemmel nézve elképesztő és tragikus, hogy az a Soós Jóska bácsi, aki 1929 novemberében szervezi a törvényszék előtti tiltakozó gyűlést, ... élére áll a tüntetésnek, dulakodik a rendőrökkel, aki 1930 februárjában a rendőrség előtti tüntetésen beszédet tart és verekedik a ránk törő rendőrökkel—csendőrökkel, aki mint a Dolgozók Blokkjának képviselője a városi tanácsban a legélesebb szavakkal leplezi le a sziguranca gáztetteit, és bejelenti, hogy a Blokk képviselői nem szavazták meg a költségvetést ... nos, ezt a Soós Józsefet, „leplezi le” és akarja eltávolítani — felsőbb utasításra — néhány olyan ifjú, aki az egész frakcióharc alatt egyetlen gyűlést sem szervezett, egyetlen tüntetésen részt nem vett”.⁵¹

A frakcióharcok természetesen nagymértékben csökkentették a legális és illegális mozgalmi tevékenység eredményességét, s veszélyes tendencia bontakozott ki 1930 nyarára a romániai kommunista mozgalomban: a párt felőrlődik és csoportjaira bomlik pont akkor, amikor a gazdasági és politikai válság teremtette új helyzet növeli a párt lehetőségeit és feladatait, a dolgozó tömegek harcának vezetésében. Ezért a Komintern végrehajtó bizottsága 1930 augusztusi határozatában felhívást intézett a romániai KP-hoz, amelyben felszólítja a frakcióharcok felszámolására, a pártegység helyreállítására. Ez esetben a Komintern nem kizárólag utasított, hanem közvetlen segítséget adott a romániai mozgalomnak mind szervezeti, mind elméleti vonatkozásban. Kezdeményezésére sor került egy, a frakciózás felszámolását célzó bizottság felállítására, soraikban olyan, a pártbomlasztó tevékenységgel nem kompromittált kommunistákkal, mint Gheorghe Stoica, Jakabovits Jenő, Lenuța Filipovici és C. Pîrvulescu.⁵² A bizottság kezdeményezte a párt területi és helyi vezetőtestületeinek újjáalakítását egyrészt, másrészt a párton belül országszerte vitafórumokat szervezett ideológiai, szervezeti, stratégiai, és taktikai kérdésekről. Ehhez a Kominterntől kapott anyagok jelentős segítséget nyújtottak, különösen Lenin számos munkájának ekkor elkészült románnyelvű fordításai. Mindezek végül is megeremlették annak a lehetőségét, hogy a párt 1931 végére — amint láttuk egyre szélesedő, a tömegek körében végzett gyakorlati mozgalmi munka mellett — meg tudjon fogalmazni, egy a kor színvonalán álló kommunista pártprogramot. Ebből a szempontból mérföldkövet jelentett az 1931 decemberében Moszkvában megtartott V. kongresszus, az itt elfogadott határozatok hosszabb távon kijelölték a párt stratégiáját és taktikáját.

⁵¹ VERESS PÁL: im. 270. o.

⁵² Gheorghe Stoica az RKP egyik alapító tagja, a 20-as években többször viselt börtönt, a spanyol polgárháborúban a román önkéntesek egyik vezetője volt. VERESS PÁL: im. 302. o.

THE EFFECT OF THE UNIVERSAL ECONOMIC SLUMP ON
ROUMANIA THE ROUMANIAN COMMUNIST PARTY
BETWEEN 1928—1931

The universal economic slump during the period 1929—33, had serious effects on Romania. Agriculture was in the most critical situation. Hundreds of thousands of insufficiently equipped low-yielding, small-peasant farms were critically affected by the agrarian crisis which touched bottom in Romania in 1931. On the other hand, the fall in industrial production was relatively small-scale — on the average about 11%. This was due to the reduction of the foreign trade deficit which in turn meant considerable growth for both the oil industry and the textile industry (which was beginning to expand due to import). Contrarily, several long established industries such as mining, metallurgy, construction, railway and agricultural machinery, suffered considerable setbacks.

With respect to the rest of Mid-Eastern Europe, the crisis was accompanied by extremely high unemployment and a substantial fall in the standard of living. As a result, political destabilization took place. The national peasant's party, which came into power in 1928 under mass support, was unable to carry out its efforts of democratization and failed to bring about decentralization reforms. Maniu's ideas for a bourgeois-peasant democratic political system quickly proved to be unworkable. On December 6, 1930, Maniu resigned and from that time on, repeated changes of government marked the internal affairs crisis.

The growing social tension, the radicalism of the masses, the upheaval of the twenty year old stable political structure and the governmental crises, together nurtured the Romanian Communist Movement's objective possibilities. The increasing influence of the Romanian Communist Party was evident in the party's legal front, the Urban and Rural Worker's Coalition. This cover organization had repeated successes in the municipal and parliamentary elections between 1928 and 1931. There was a considerable number of votes in favour of the Coalition in Transylvania, Banat, North Bukovina and Bessarabia.

This was not accidental. As the Romanian Communist movement stood on an international platform it paid particular attention to protecting the different nationalities' working masses.

Making the most out of the possibilities was hampered substantially as the period in question was characterized by dissension among a number of unprincipled fractions within the RCP. The Komintern proved to be a decisive element by aiding to eliminate the corrupt fractions and by clearing up particular doctrinal questions. The Fifth Congressional Assembly in 1931, marked a milestone with respect to the party's doctrinal development.

Serfözö Zoltán

L'INFLUENCE DE LA CRISE ÉCONOMIQUE MONDIALE EN ROUMANIE
LE PCR ENTRE 1928—1931

La crise économique mondiale de 1929—1933 eut des conséquences graves pour la Roumanie. L'agriculture fut placée dans une situation critique. La crise agricole, qui atteignit son apogée en 1931 toucha des centaines de milliers de fermes de petits paysans mal équipées et dont la production était faible. La baisse de la production industrielle fut d'une ampleur relativement moindre, de 11% à peu près, car grâce à la baisse du déficit du commerce extérieur, la production de pétrole a considérablement augmenté; en plus, la production de l'industrie de textile s'est accrue à cause des importations. Cependant, la régression de certaines branches traditionnelles a été énorme (industrie minière, métallurgie, industrie du bâtiment, fabrication des machines ferroviaires et agricoles).

La crise — même à l'échelle de l'Europe centrale et orientale — est allée de pair avec un chômage important et une baisse de niveau de vie substantielle dont le résultat fut une déstabilisation politique. Établi au pouvoir en 1928 avec l'appui d'une très large base populaire, le gouvernement du parti paysan n'a pas réussi à réaliser ses efforts de démocratisation, ni ses réformes de décentralisation. Les idées de Maniu sur un établissement politique d'une démocratie bourgeoise et paysanne sont

relativement vite devenues impossibles à réaliser. A partir de la démission de Mariu (le 6 octobre 1930), de fréquents changements de gouvernement illustrèrent la crise intérieure. L'augmentation de la tension sociale, la radicalisation des masses, l'ébranlement de la structure politique des années 1920 et la crise gouvernementale ont accru les possibilités objectives du mouvement communiste en Roumanie. Les succès croissants du Bloc des Ouvriers Urbains et Ruraux — organisme prête-nom légal du parti au cours des élections municipales et parlementaires entre 1928 et 1931 — indiquèrent l'influence croissante du Parti Communiste en Roumanie. Le nombre des voix favorables au Bloc a été considérable surtout en Transylvanie, au Banat, en Bukovine du Nord et en Bessarabie. Ce qui ne peut être attribué au hasard, car le mouvement communiste roumain, ayant une plate-forme internationale, a pris particulièrement soin de la défense des masses ouvrières nationales.

L'exploitation des possibilités a été considérablement gênée par le fait que l'époque en question a été caractérisée par des luttes de clans à l'intérieur du PCR. Le Komintern a donné un coup de main très important dans la liquidation de ces activités et dans l'éclaircissement de certaines questions théoriques. Le Ve congrès réuni au mois de décembre 1931 marque une date décisive dans le développement du travail théorique du parti.

ALBIN GŁOWACKI

A HÁBORÚ UTÁNI LENGYELORSZÁG KÉPE
A „NOWE WIDNOKRĘGI”
(ÚJ LÁTÓHATÁR) HASÁBJAIN (1931—1944)*

A Népi Lengyelország forradalmi változásait tartalmazó program kidolgozása, később megvalósítása, a lengyel baloldal azon képviselőinek jelentős részvételével ment végbe, akik a második világháború éveiben menekültekként a Szovjetunióban éltek. Egy részük már az 1941—42-es év fordulóján újra visszatért hazájába, ahol részt vett a Lengyel Munkáspárt létrehozásában. Ugyanakkor, akik az első, etnikailag lengyel területek felszabadításáig a Szovjetunióban maradtak, ott alakították meg a Lengyel Hazafiak Szövetségét, a Lengyelország Kommunistáinak Központi Irodáját, és a lengyel hadsereget. Az idő megmutatta, hogy a földrajzi távolság ellenére, a lengyel baloldalt — mind az otthonmaradottakat, mind a Szovjetunióba menekülteket — a politikai gondolat és a programcélok általános egysége kapcsolta össze. Ennek köszönhetően 1944 júliusában lehetővé vált a Honi Nemzeti Tanács és a Lengyel Hazafiak Szövetsége és a Lengyelország Kommunistáinak Központi Irodája képviselőinek történelmi jelentőségű megegyezése Moszkvában. Ennek eredményeként hozták létre a Népi Lengyelország első kormányát és az új hatalom első dekrétumait.

Addig azonban a szovjetunióbeli lengyel baloldal programviták hosszú időszakát élte át. Ezeknek a vitáknak a nyomaira bukkanunk többek között a Szovjetunióban általuk kiadott sajtóorgánumban is. Közöttük különösen figyelemreméltó a „Nowe Widnokręgi” c. lap. Jelentősége az, hogy az emigrációbeli baloldal első és — bizonyos ideig — egyetlen orgánuma volt, és hogy 1942-től Lengyelország újjászületésének ideológiai programját megalapozó központtá vált, amelynek a Szovjetunióban jelentős szerepe volt a nemcsak baloldali lengyelek egyesítésében.

A „Nowe Widnokręgi” Lengyelország jövőjének távlatait a lengyel—szovjet kapcsolatok akkori állapotával és a hitlerista támadókkal vívott harcok alakulásával kapcsolta össze. A „Nowe Widnokręgi” szerkesztősége számára bizonyos cezúrát jelentettek az olyan események, mint pl. a III. Birodalom támadása a Szovjetunió ellen, a lengyel—szovjet egyezmény (1941. július 30.), a Lengyelország és Szovjetunió közötti diplomáciai kapcsolatok feszültségének növekedése, illetve megszakításuk 1943 áprilisában, valamint a Honi Nemzeti Tanács delegációjának Moszkvába érkezése és az első etnikailag lengyel területek felszabadítása.

A folyóirat kezdetei 1940-re nyúlnak vissza. Emlékeztetnénk arra, hogy a II. Köztársaság keleti területeinek a szovjet hadsereg általi elfoglalása (1939 szeptemberi) és a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa e területeknek a szovjet államhoz kapcsolásáról hozott döntése után ezeken a területeken tartózkodott többek között a lengyel értelmiség tekintélyes része, köztük politikusok, a kultúra és a tudomány képviselői.

* A tanulmány a Lodzi Egyetemen 1985 februárjában rendezett lengyel—magyar tudományos konferencián elhangzott előadás szövege.

Kommunisták és szocialisták is voltak soraikban. Lengyelország Kommunista Pártjának 1938-as feloszlata következtében a lengyel kommunisták politikai helyzete a Szovjetunióban rendezetlen volt. Ennek következtében nem szervezkedhettek és egységes politikai erőként sem léphettek fel. Jóllehet próbálkoztak helyzetük tisztázásával, de mire ez sikerült, a Szovjetunió nyugati területein kialakult a lengyelség néhány aktív központja. Lvov volt a legfontosabb közülük, ahol hamarosan központi személyiséggé vált a lengyel körökben jól ismert író és szocialista — Wanda Wasilewska. Kapcsolatai az ukrán és szovjet alkotó körök és hatóságok Lvovban vendégeskedő képviselőivel (Helena Usijevicz, Alexander Kornijcsuk és mások), majd moszkvai tárgyalásai napirendre tűzték egy olyan irodalmi folyóirat kiadásának szükségességét, amely maga köré gyűjtötte volna a haladó értelmiséget és integrálta volna a lengyel baloldalt a Szovjetunióban.¹

Éppen egy ilyen lengyel nyelvű szovjet irodalmi-társadalmi folyóirat megjelenetéséről hoztak döntést 1940-ben² a szovjet központi pártszervek. Erről a szándékról előbb általános, majd pedig konkrét információt adva tudósított a kievi „Literaturna Haseťa” 1940 augusztusának, majd novemberének közepén.³

A „Nowe Widnokreġi” első száma ugyan augusztusi dátummal (1941) jelent meg, nyomdába 1941. február 11-én adták, az olvasók azonban már ez év márciusában kézbe vehették.⁴

A „Nowe Widnokreġi” szerkesztőségét alkották: Wanda Wasilewska — főszerkesztő, Helena Usijevicz (Feliks Kon lánya) — felelős szerkesztő, valamint Tadeusz Boy-Żeleński, Janina Broniewska, Zofia Dzierżyńska és Julian Przyboś.⁵ Jerzy Putrament, szintén a „Nowe Widnokreġi” munkatársa így írt a szerkesztőség összetételéről: „A nagy Feliks özvegye és az »utolsó proletár« leánya nemcsak a lengyel forradalmi mozgalom hagyományait képviselte, hanem a győzelem bolsevista iskoláját is.” Wasilewska és Broniewska a két világháború közötti időszak lengyel irodalmának forradalmi áramlatát képviselte. Boy-Żeleński és Julian Przyboś az akkor még a kommunizmustól messzejáró, de becsületes, nemzetét szerető, megmentésén fáradozó haladó értelmiség képviselői voltak.”⁶

A folyóiratot a Szovjetunióban élő lengyeleknek szánták. A lengyel kultúrát — megőrzését és fejlődését — akarták általa szolgálni, a szovjet kultúra részeként értelmezett lengyel kultúrát.⁷ Az első szám bevezető cikkében a szerkesztőség kijelentette: „dokumentálni szeretnénk a valóságról kialakított álláspontunkat és feltárni azt, amit gyakran tudatosan és célzatosan eltakartak és a feledés porával borítottak. (...) Szeretnénk multunkat a hazugságoktól megtisztítani (...) Szeretnénk segíteni mindazoknak, akik még nem tartanak lépést velünk, akiknek a hazugság és képmutatás évei megakadályozzák, hogy a múlt és jelenre világosan tekintsenek.”⁸ Minden jóakarátú embert felhívtak az együttműködésre. Ebben az első, ún. lvovi időszakában a folyóirat hasábjain az irodalmi anyag jelentette a többséget, bár

¹ Wspomnienia Wandy Wasilewskiej (1939—1944). *Archiwum Ruchu Robotniczego*, t. VII, Warszawa 1982. 358—359. 1.; E. SYZDEK: Działalność Wandy Wasilewskiej w latach drugiej wojny światowej, Warszawa, 1981. 88—99. 1.

² P. KALENYCZENKO: Polska prohresywna emihracija w SRSR w roky druhoji switowoji wojny. Kyiw, 1957. 55. 1.; W sprawie Tadeusza Boya — Żeleńskiego. *Nowe Widnokreġi*, 1943, nr 4, 10. 1.

³ E. SYZDEK: i. m. 99—100. 1.

⁴ *Nowe Widnokreġi*, 1941, nr 1, 220. 1.; J. PUTRAMENT: Drogi i rezdzoża. U.o. 1942, nr 3, 9. 1.

⁵ *Nowe Widnokreġi*, 1941, nr 1, 219. 1.; Wspomnienia Wandy Wasilewskiej, 361. 1.

⁶ J. PUTRAMENT: *Nowe Widnokreġi*. Nowa Kultura, 1952, nr 4, 3. 1.

⁷ *Nowe Widnokreġi*, 1941, nr 1, 5. 1.

⁸ E. SYZDEK: i. m. 100. 1.

közöltek történeti és kritikai tanulmányokat is. A közvetlen múlt Lengyelország elvesztéséhez vezető eseményeiről a szerkesztőség akkor elég óvatosan fogalmazott: „Az elmúlt év elejéig, alapjaiban változtatta meg életünket. Más világban élünk, más úton járunk. (...) Az állam romokban hever, a rettenet vihara egész Európában szét-szórta az embereket.”⁹ Úgy tűnik, az ilyen megfogalmazások többek között abból születtek, hogy a szovjet hatóságok akkor nagyon betartották az 1939 augusztusában és szeptemberében a III. Birodalommal kötött szerződéseknek mind betűjét, mind szellemét. Az is figyelemreméltó, hogy a közlemények szerzői — a háborúk közötti Lengyelország meghatározására — „a versailles-i Lengyelország” elnevezést használják.¹⁰ Roman Werfel „Az orosz demokrácia és az 1863-as felkelés” című évfordulós cikkében ezt a Versailles-i Lengyelországot így határozza meg: „a lengyel és az elnyomott népek börtöne, a nemzetközi tőke és imperializmus vendégfogadója, palota a lengyel kizsákmányolóknak”.¹¹ Ugyanakkor a jövőről így írt a szerző: „A lengyel nemzetnek meg kell találni a későbbi fejlődés új útjait. (kiemelés a szerzőtől) A felszabadított területek lengyel lakossága, a lengyel munkások, Szovjet-Ukrajna, Szovjet-Beloruszia, Szovjet-Litvánia parasztsága és dolgozó értelmisége már megtalálta új útját. Azon az úton halad, amelyet Dąbrowski és Sierakowski, Padlewski és Bobrowski járt majdnem hetven évvel ezelőtt: a szovjet forradalmi mozgalommal való együttműködés útján. Azon az úton, amelyet a Bolsevik Párt mutat neki, s a nemzetek sztálini barátságának, a Szovjetunió minden népe testvéri barátságának útján építi a szocializmust.” (szerző aláhúzása)¹²

A „Nowe Widnokreği”-ben tükröződött az a meggyőződés, hogy a volt lengyel keleti végeken végbement forradalmi változások tartósak. Elsősorban oly módon, ahogyan a lengyel baloldali értelmiségnek az új lengyel iskola megszervezésében, az „új szovjet szocialista lengyel kultúra” megvalósításában kifejtett aktivitásáról tudósított.¹³

A szovjet rendszer — Stefan Jędrychowski szerint — várt és kívánt volt a lengyel népi tömegek számára, s ez végre megvalósult. Azt írta: „a dolgozó emberek a kapitalista-földbirtokos Lengyelországban a Vörös Hadsereget jövőendő felszabadítójuként látták. A lengyel földbirtokosok és hivatalnokok által elnyomott ukrán és belorusz parasztok benne keresték a közeli társadalmi és nemzeti felszabadulás garanciáját.”¹⁴ A Szovjetunió Jędrychowski szerint „a mi többnemzetiségű hazánkká” vált, ahol a csatolt területeken új alkotómunkával kell felépíteni a szocialista társadalmat és fejlődésben utolérni az idősebb szövetséges köztársaságokat.”¹⁵

Jellemző, hogy a Szovjetunió elleni hitleri támadásig a „Nowe Widnokreği” hasábjain nem találunk híreket sem az akkor már emigrációban működő Sikorski tábornok-féle kormányról, sem pedig e kormánynak a háború utáni Lengyelország újjáépítéséről vallott nézeteiről.

A folyóirat kettős (5—6-os) számában, amit 1941. június 28-án, azaz közvetlenül

⁹ *Nowe Widnokreği*, 1941, nr 1, 3. l.

¹⁰ W. BIEŃKOWSKI: O wypisach z literatury polskiej. Uo. 153. l.; 161. l.; R. WERFEL: Demokracja rosyjska a powstanie 1863 r. Uo. 215. l.; P. HOFFMAN: Obwodowa narada w sprawie podrečników szkolnych, Uo. 1941, nr 2, 196. l.; J. BRISTIGER: 16 kwietnia 1936 roku. Uo. 1941, nr 4, 6. l.; W. KOLSKI: O wojnach sprawiedliwych i niesprawiedliwych. Uo. 139. l.; J. BRISTIGER: Obchód pięcioletniej rocznicy 16 kwietnia 1936 r. Uo. 1941, nr 5—6, 217. l.

¹¹ R. WERFEL: i. m. 215. l.; W. KOLSKI: i. m. 139. l.

¹² R. WERFEL: i. m. 215. l.

¹³ W. BIEŃKOWSKI: i. m. 152. l.; P. HOFFMAN: i. m. 195. l.; A. DAN: Polskie audycje literackie. Uo. 200. l. Kronika. Uo. 1941, nr 3, 192. l.

¹⁴ S. JĘDRYCHOWSKI: Jak poznawaliśmy Armię Czerwoną, Uo. 1941, nr 2, 4—5. l.

¹⁵ Uo. 8. l.

a német—szovjet háború kitörése után adtak nyomdába, a Vörös Hadsereg gyors győzelmébe és az egész lengyel nemzet felszabadításába vetett hit tükröződött. „A német megszállás alatt élő lengyelek vágyakozva és reménykedve tekintenek a Szovjetunióra (...), feszülten várják a segítséget a nagy orosz népre és a Szovjetunióra, valamint az ő ott élő lengyel testvéreikre függesztve szemüket.

Rabságuk és a megaláztatás (...) végéhez közeledik (...) A Vörös Hadsereg halálos csapást mér a fasiszta hóhérok véres uralmára. Szétpattannak a láncok, és a lengyel nemzet elfoglalja helyét a világ szabad és független népeinek családjában.”¹⁶

Az 5. és 6. számban közölt szövegek között figyelemreméltó még Julia Bristiger cikke, amelyet a lvovi események, az ún. „véres csütörtök” (1936. április 16.) ötödik évfordulója alkalmából írt. A szerző megállapítja többek között, hogy „a lvovi munkások a tőke ellen hosszú vívott harccal és a véres megtorlással méltón rászolgáltak a szovjet állampolgárságra.” Wanda Wasilewska — akit itt J. Bristiger idéz — azt a meggyőződését fejtette ki, hogy a lvovi proletáriátus „méltón képes bekapcsolódni a szocializmus építésének munkájába, a kommunizmusért vívott harcba”.¹⁷

A folyóirat következő, 7. száma csak 1941 augusztusában, a korábbiakhoz hasonlóan Moszkvában jelent meg.¹⁸ Sok Lengyelországot és a lengyeleket érintő anyagot közölt. Bár csak rövid jelzések formájában, mégis itt olvashatunk először arról, hogy Londonban lengyel kormány működik, hogy megkötötték a Sikorski—Majski féle szerződést (1941. július 30), s hogy a Szovjetunióban megalakulóban van a Lengyel Hadsereg.

Fejtegetéseink szempontjából elsősorban W. Bielecki (Wilhelm Billing) „Gyűlöbban a partizán háború lángja” c. cikkének van jelentősége. Ebben jelentkezett ugyanis először a „szabad és független Lengyelország” feltámadásának eszméje.¹⁹ Ez azt jelenti, hogy a lengyel nemzet és a lengyel föld jövőjéről a szerkesztőség álláspontja alapvető változáson ment keresztül. Ez a fordulat minden bizonnyal elsősorban a szovjet külpolitikában beállott változással hozható összefüggésbe. A Szovjetunió ugyanis 1941. július 30-tól elismerte a lengyel kormányt, s ezzel együtt a lengyel állam létét is. Az ország jövőjéről kialakított képet ennek megfelelően módosította a folyóirat köré csoportosult lengyel baloldali csoport is. Mégis határozottan korai lett volna akkor ezt részletesebben is kifejteni.

Az új (8.) számot, amely Moszkva októberi evakuálása előtt utolsóként jelent meg, majdnem egészében a háborús eseményeknek szentelték. Itt is erőteljes a III. Birodalom gyors legyőzésébe és Lengyelország azonnali felszabadításába vetett hit.²⁰ Leon Pasternak (1941 szeptemberéből származó) e számban közölt versében, amelyben a háború utáni Lengyelországról írt, többek között ezt olvashatjuk: „— Kell, hogy a kéz, mely érted nyúl, tiszta legyen és igazságos. Hiszem, — szabad leszel!”²¹ Egy másik versében, szabadon fordítva, így vall a katona: „Milyen leszel Lengyelország — anyácskám, anyácskám?, ezen töprengett a harcos a táborban. És annyira elfáradtak egyszerre mindannyian, hogy amikor megszólalt, mintha álomból riadtak

¹⁶ Obywatele, Towarzystwo, Bracia! Uo. 1941, nr 5—6, 7. l.

¹⁷ J. BRISTIGER: Obchód, 215. l.

¹⁸ S. JĘDRYCHOWSKI: „Nowe Widnokregi”, I. Ze wspomnień, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej”, 1980, R. XIX, nr 1, 85. l.

¹⁹ Nowe Widnokregi, 1941, nr 7, 71. l.; Przemówienia radiowe. Uo. 79. l.; R. KOBRYŃSKA: O tradycjach walki powstańczej i partyzanckiej narodu polskiego. Uo. 81. l.

²⁰ E. SZEMPLIŃSKA: List do Warszawy. Uo. 1941, nr 8, 17. l.; A. WAŻYK: Do braci w nieweli. Uo. 18. l.; O. PORAJEWICZ: Cała Polsko Grunwaldem stań się. Uo. 28. l.

²¹ L. PASTERNAK: Do wizji. Uo. 1941, nr 8, 35. l.

volna. Ő volt egyedül, aki messze, a spanyol seregekben harcolt. Azt mondta: Ha odajutunk, a miénk lesz Lengyelország.”²²

Fontos eseményként kell értékelnünk Jan Szczyrek — a londoni táborral kapcsolatban álló szocialista „A szovjet—lengyel megegyezés jelentősége” c. cikkét. A szerző többek között megállapította: „Lengyelország már nem nemesi és „úri” többé, (...) Lengyelországban a parasztok és munkások politikailag felvilágosult hatalmas tömegei élnek és harcolnak, akik szabad, társadalmilag és politikailag igazságos Lengyelországra vágnak. Egy percig sem kételkedem abban, hogy éppen ezek a társadalmi osztályok veszik át a jövő Lengyelországában a vezető szerepet a fasizmus legyőzése utáni időben.”²³ A „Nowe Widnokreği” szerkesztőségének biztosan megfelelt a népi Lengyelország ilyen képe, hiszen Szczyrek cikkét (kis igazításokkal) megegyezően kinyomtatták az 1942-es első számban²⁴.

A német csapatok sikerei és Moszkva evakuálása (1941. október 17—18) miatt a folyóirat kiadása 1941 októberében megszakadt. Akkori szerkesztősége széthullott, tagjai vagy a frontra kerültek, vagy a Volgán túli területekre. 1942 elején azonban újra aktuálissá vált egy lengyel kommunista folyóirat kiadása.²⁵ Megjelentetését minden bizonnyal sürgetővé tette az is, hogy ellensúlyozni kellett a „Lengyelország” című, a moszkvai lengyel nagykövetség 1941. december 4-től megjelenő kiadványát.

Alfred Lampe (lengyel kommunista) hivatalos kapcsolatban volt ekkoriban Kujbisevben a Szovjet Információs Irodával. A szovjet hatóságokhoz intézett iratában olyan kéthetente megjelenő politikai-irodalmi lap részletes alapelveit fogalmazta meg, amivé az új jelleggel felújított, az eddigtől eltérő köntösben megjelenő „Nowe Widnokreği” vált volna. Szerinte ez a Szovjetunióban és részben a nyugaton élő lengyelek folyóirata lett volna, amelynek alapvető feladatát abban látta, hogy kiálljon egy olyan Lengyelország mellett, amelynek felszabadítását és függetlenségét az adott helyzetben csakis a Szovjetunió garantálhatja. Lampe azt is tervezte, hogy a „Nowe Widnokreği” helyet ad hasábjain a „lengyel társadalmi baloldal különböző ügyekben és sérelmekben kialakított álláspontja megfogalmazásának” — természetesen a változó helyzet nyújtotta lehetőségeknek megfelelően.²⁶

A felújított folyóirat első száma Kujbisevben jelent meg 1942. május 5-i dátummal. Szerkesztőséget akkor a következők alkották: Wanda Wasilewska felelős szerkesztő, Helena Usijewicz felelős titkár, valamint Alfred Lampe, Stefan Jędrychowski, Jerzy Putrament, Roman Werfel és Janina Broniewska. Mivel Wasilewska megbízást kapott, hogy végezzen politikai munkát a fronton, a szerkesztőbizottság tényleges vezetője Lampe lett. Az elképzelésnek megfelelően a folyóirat a haladó politikai gondolat szócsövévé vált, jelentős véleményformáló tényezővé, olyan központtá, amelyben létrejöttek a lengyel újjászületés elméleti alapjai, és amely hozzájárult a Szovjetunióban szétszóródott lengyel baloldal egyesítéséhez is.

Az előző időszaktól eltérően, amikor a folyóirat elsősorban irodalmi jellegű volt, 1942-től főleg a politikai publicisztikát részesítették előnyben. Annak ellenére, hogy 1942-ben a német hadsereg tovább tört kelet felé, a „Nowe Widnokreği” publicistái meggyőződéssel írták, hogy a végső győzelem a Vörös Hadseregé lesz. Arra hívtak fel, hogy az 1942-es döntő küzdelemben az egész lengyel nép tegyen erőfeszítéseket. „A felszabadító harc nemzeti frontja a történelem parancsa. Ez a front akkor lesz

²² L. PASTERNAK: Na biwaku. Uo. 37. 1.

²³ *Nowe Widnokreği*, 1941, nr 8, 66. 1.

²⁴ Uo., 1942, nr 1, 14—15. 1.

²⁵ Wspomnienia Wandy Wasilewskiej, 379. 1.

²⁶ *Nowe Widnokreği*. Charakter i kierunek pisma. Centralne Archiwum Komitetu Centralnego PZPR. Alfred Lampe, 250/4, k. 4—4/a.

igazán hatékony, ha a harcokban kivétel nélkül minden, Lengyelország felszabadításáért, szabadságáért és függetlenségéért őszintén és becsületesen harcoló irányzat és csoportosulás összefog, ha a nemzet sorsáról való döntésnél mindegyik hallatja hangját.” — írta A. Lampe 1942 májusában.²⁷ Ő és más szerzők következetesen arra buzdították a lengyel nemzetet, hogy „vállt vállalhoz vetve harcoljanak szövetségeseikkel — a Szovjetunióval”.²⁸ Ugyanakkor az újságban megjelentek az első általános megjegyzések a háború utáni Lengyelország területére és rendszerére vonatkozóan, nemegyszer a háború előtti rendszer kritikáján alapulva.

Már az első számban közölték Wasilewska beszédét, amit 1942 áprilisában a II. Össz-Szláv Tanácsban mondott, felhíva honfitársait a harcra: „A szabad független Lengyelorszáért! A szabad emberek új igazságos Lengyelorszááért, ahol nem lesz ember ember általi kizsákmányolása, ahol nem lesz jogtalanság és önkény, ahol Lengyelorszáért testvéri egységbe fornak össze a munkások, parasztok és a dolgozó értelmiség, ahol a legfőbb jog a népakarat lesz!”²⁹

Roman Werfel a lengyel—szovjet fegyverbarátságról írva aláhúzta, hogy a lengyel katona hősiessége és áldozatkészsége csak akkor hozza meg a nemzetnek a felszabadulást és a dicső helyet a szabad nemzetek között, „ha a fasiszta szimpátiák és a hazai fasizmus szörnye nem fogja többé az új lengyel hadsereget átítatni. (Anders hadseregéről van szó — A. G.) Ha végleg eltüntetjük Lengyelország nagyságának hamis és veszedelmes ábrándját, a kijeji-minszki menetelések és a pilsudszkizmus hagyományait. Ha az antiszemitizmus reakciós örökségét is megszüntetjük.”³⁰

Ezt a gondolatot megtaláljuk Wiktor Grosz 1942. december 20-i vitacikkében is, amelyben megállapítja, hogy „a lengyel nemzet (...) többé nem engedi meg, hogy a régi, veszedelmes hitlerista jelszavak (...) a győzedelmes háború után Lengyelországban otthonra, menedékre találjanak.

Ha a hitlerizmus elpusztul, elpusztul a fajgyűlölet és a hódítás átkozott hitlerista »ideológiája« is.

Európa szabad népei, köztük a lengyel nemzet, nem engedik meg egyetlen nemzeti kisebbség elnyomását sem.”³¹

Az eljövendő Lengyelországról 1942-ben a Szovjetunióban a lengyel baloldali körében folytatott általános elmélkedések bizonyos összefoglalásaként értékelhető Andrzej Jarecki (Alfred Lampe) „Az igazi nagyság — vagy képzelt nagyhatalmiság” c. cikke.³² A jövődől lengyel—szovjet határ ügyében a nyugati lengyel emigráció álláspontjával vitakozva arra hívott fel, hogy „a lengyel politikai gondolkodás vonjon le minden következtetést a régi és a közelebbi múltból” és álljon „a XX. század valóságának talaján”. Megállapította, hogy „az 1772-es határookra hivatkozni nevetséges”, majd aláhúzta, hogy „ha győzünk a háborúban (...) — újjászületett nemzetünk nagyságát az utolsó negyedszázad minden tudását és tapasztalatát figyelembe véve fogjuk építeni. Nem ismétljük meg a régi hibákat. Saját erőnkéből fogjuk építeni alapjairól az igazán erős Lengyelországot, nem a valójában erőtlenséget takaró frázisokkal, erős gazdaságunkkal és társadalmi rendünkkel, kultúránkkal, szabadságunkkal, belső tartalmunkkal és más európai államokkal való jó kapcsolatainkkal.” Lengyelország

²⁷ Warunek zwycięstwa. *Nowe Widnokreği*, 1942, nr 1, 1. l.

²⁸ Uo. 2. l.; A. Lampe: *Mosty i fronty*. Uo. 1942, nr 3, 2., 3. l.; *Ciemiezy i ujarzmieni*. Uo. 1942, nr 8, 2. l.; S. WIERBŁOWSKI: *Grunwald 15 lipca 1410 r.* Uo. 1942, nr 6, 2. l.

²⁹ Uo. 1942, nr 1, 11. l.

³⁰ R. WERFEL: *Braterstwo broni. Reminiscencje historyczne*. Uo. 1942, nr 5, 5. l.

³¹ W. GROSZ: *Czyścić idej*. Uo. 1942, nr 16, 5. l.; *Nowe stadjum wojny*. Uo. 1942, nr 14, 2. l.

³² Uo. 1942, nr 16, 2—3. l.

keleti határaitra vonatkozóan megállapította, hogy ezt az ügyet közös jóakarattal el lehet úgy intézni, hogy ne váljon konfliktusok forrásává.³³

Ezek a megállapítások különös kicsengést kapnak ha összehasonlítjuk Sikorski tábornok kormányának korabeli álláspontjával, amely határozottan ragaszkodott az 1939. szeptember 17-e előtti keleti határhoz.

1943 elején még gyakrabban emlegették ezt a témát mind az emigráns lengyel sajtó és szovjet újságok hasábjain, mind pedig a két érdekelt fél és a szövetségesek diplomatáinak megbeszélésein. A Nowe Widnokreği publicistáinak álláspontja konzekvens. Többek között ennek ad kifejezést Lampe 1943. március 5-i „A szabadság oszthatatlan” című cikkében, ahol ezt írta: „Álláspontunk nem ismeretlen Lengyelország eddigi történetében. Ez a lengyel demokraták tárgyilagos álláspontja (...) — a szabadság, a függetlenség és a szomszédos testvéri nemzetek nemzeti egyesítésének álláspontját valljuk. Ez elsősorban az ukrán, a belorusz és a litván nemzetet érinti”.³⁴

Hasonló hangnemben íródott a bevezető cikk „A lengyel államérdek” címmel, bírálva az emigráns kormány szovjetellenes politikáját.³⁵

A sztálingrádi győzelem és a Vörös Hadsereg stratégiai kezdeményezései a keleti fronton a nyugati lengyel emigráció politikai vezetőiben felkeltették és erősítették az ún. szovjet veszéllyel szembeni félelmet. Ezekkel a nézetekkel számolt le Andrzej Jarecki (A. Lampe) a „Félelem a győzelemtől” című cikkében.³⁶ Bizonyára ugyanaz az oka annak is, hogy különböző alkalmakból 1943-ban a Nowe Widnokreği lapjain először jelentek meg észrevételek arról, milyen szerepe van a Szovjetunióknak a lengyel nemzet sorsáról hozott döntésekben.

A szovjet–lengyel kapcsolatok növekvő feszültsége, amelynek fontos okai a Lengyelország keleti határáról alkotott vélemények különbsége és az ún. katyni-ügy voltak, 1943. április 25-én szakításhoz vezettek. A konfliktus növekedése már korábban is nagyobb aktivitásra mozgósította a szovjetunióbeli lengyel baloldalt, amely mindeddig a lengyel–szovjet kapcsolatok második vonalába szorult. Ennek az aktivizálódásnak volt eredménye a „Szabad Lengyelország” c. hetilap — a Lengyel Hazafias Szövetségek Orgánuma — 1943. március 1-i megjelenése. Ettől kezdve ez a hetilap vált a szovjetunióbeli lengyel baloldal politikai nézeteinek legfőbb propagálójává. Természetesen átvette a „Nowe Widnokreği” — csoport ún. kujbisevi szakaszában kidolgozott eszmei alapokat, és ennek a csoportnak a vezetői személyileg is csatlakoztak az új laphoz. Egyúttal a „Nowe Widnokreği” továbbra is az a fórum maradt, ahol többek között a jövő Lengyelországaról szóló vita folytatódott. Jegyezzük meg, hogy a 9. számban közölték Wasilewska rádió beszédét a Szovjetunióban élő lengyelekhez (1943. április 28.), amelyben megállapította, hogy „Sikorski tábornok emigráns kormánya nem képviseli a lengyel nemzetet”.³⁸ Ugyanebben a számban Stefan Wierblowski követelte a demokratikus lengyel hadsereg létrehozását a Szovjetunió területén, amely „a demokratikus Lengyelorszáért, az igazságos Lengyelorszáért fog harcolni.”³⁹

³³ Uo. 3. 1.

³⁴ Uo. 1943, nr 5, 1—2. 1.

³⁵ Uo. 1943, nr 6, 1—2. 1.

³⁶ Uo. 1943, nr 7.

³⁷ Źródła siły. Uo. 1943, nr 4, 2. 1.; S. WIERBŁOWSKI: Sen o szpadzie. Uo. 1943, nr 9, 6. 1.; W przededniu szturmu. Uo. 1943, nr 10, 1. 1.; Wobec konferencji trzech. Uo. 1943, nr 20, 2. 1.; Miejsce Polski w świecie. Uo. 1943, nr 24, 2. 1.

³⁸ Uo. 1943, nr 9, 7. 1.

³⁹ S. WIERBŁOWSKI: Sen o szpadzie. 6. 1.

A Lengyel Hazafiak Szövetségének (LHSZ) létrejötte után a folyóirat közölte többek között a szervezet szabályzatát,⁴⁰ és eszmei-ideológiai nyilatkozatát.⁴¹ Ezzel a Szovjetunióban élő lengyel baloldal nyilvánosságra hozta azokat a célokat, amelyeket a legközelebbi időszakban kívánt elérni. Ezek a lengyel állam szuverén jogainak és függetlenségének visszaszerzését, a demokratikus parlamentáris rendszer újjáépítését jelentették.

A korabeli programviták egyik résztvevője Hilary Minc írta, hogy a „demokratikus, parlamentáris Lengyelország” nem szocialista berendezkedésű, hanem megőrzi alapjaiban a kapitalizmus vonásait, osztályokra tagozódik, de már nem fasiszta.⁴²

A Lengyel Hazafiak Szövetsége programja szerint Lengyelországot szövetségi viszony fűzné a Szovjetunióhoz, együttműködve Lengyelországgal, modern és igazságos, független és erős, haladó és belülről újjászületett ország lenne. Ebben az országban az LHSZ a földbirtokrendszer átalakítását és az ingyenes földosztást, a földbirtokosok, kartellbárók, bankuzsorások és tőzdespekulánsok uralma alóli felszabadulást ígérte. A dolgozók emberhez méltó életkörülményeket és állami gondoskodást nyertek volna. Az új Lengyelország faji és nemzeti gyűlölködés nélküli ország lett volna, a szabad szó és lelkiismeret hazája. Határai közé tartoztak volna a Piastok nyugati és északi földjei is. Előrebocsátották, hogy Szilézia és a Visztula torkolata vissza kell térjenek Lengyelországhoz. Ugyanakkor elismerték, hogy a déli határt tárgyalások útján kell meghúzni. A baloldal keleti határral kapcsolatos konzekvens álláspontját a következőkben határozták meg: „az ukrán, belorusz vagy litván föld egyetlen rögét sem kívánjuk magunknak.”⁴³

Összességében tehát az LHSZ programja, melynek fő szerzője Alfred Lampe volt, a háború utáni Lengyelországnak igen általános képét tartalmazta. Következett ez mind a korabeli nemzetközi helyzetből, mind a lengyel baloldalnak abból a taktikájából, amely a LHSZ platformja körül különböző nézeteket és politikai múlttal rendelkező embereket kívánt tömöríteni. Ezt a programot annak összegzéseként értékelhetjük, amit a „Nowe Widnokreği” 1942 májusi feltámasztása után a Szovjetunióban élő lengyel baloldal a publicisztikában már megfogalmazott.

A fenti program egyes jelszavait a folyóirat különböző cikkei később újra felvetették, 1943-ban mégsem került sor az említett gondolatok pontosabb meghatározására.⁴⁴ A Szovjetunióban a Lengyel Fegyveres Erők Hadtestének politikai aktivistái körében a háború utáni Lengyelországról zajlott eleven viták nem tükröződtek a folyóirat hasábjain. Mégis megjegyzendő, hogy az ezévi utolsó számban a fikciónak nevezett londoni kormány, amely „át kell adja helyét a valóságnak”, határozott kritikát kapott. Itt állapították meg azt is, hogy „a jövő Lengyelországa (...) olyan központot kell, hogy nyerjen, amely saját gondolatait és politikai tettét tükrözi.”⁴⁵ Ma már tudjuk, hogy ezek a megfogalmazások a korabeli, bizalmas moszkvai megbeszéléseket tükrözték az ott létrehozandó lengyel nemzeti bizottságról.

Amikor 1944 januárjában a Vörös Hadsereg átlépte a háború előtti lengyel—szovjet határt, a felszabadított Lengyelországra vonatkozó kérdések egyre sürgetőbbé váltak. Ezekre válaszolt a Nowe Widnokreği is. Így pl. a „Legalitás határai” c. cikkben

⁴⁰ *Nowe Widnokreği*, 1943, nr 10, 13. l.

⁴¹ Uo. 1943, nr 12, 3. l.

⁴² Lásd Z. KUMOS: *Związek Patriotów Polskich. Założenia programowe — ideowe*, Warszawa 1983, 178. l.

⁴³ Deklaracja ideowa Związku Patriotów Polskich w ZSRR. *Nowe Widnokreği*, 1943, nr 12, 3. l.

⁴⁴ A. LAMPE: *Rewanż Rydza Smigłego*. Uo. 1943, nr 15, 2—3. l.; *J. Pański: Wojna i nauka geografii*. Uo. 14—15. l.; *Czytelnicy piszą*. Uo. 16. l.; *Wobec konferencji trzech*, 2. l.

⁴⁵ *Miejsce Polski w świecie*. Uo. 1943, nr 24, 2. l.

⁴⁶ JERZY BOREJSZA: *Granice legalności*, Uo. 1944, nr 1—2, 1—2. l.

ezt olvashatjuk: „A lengyel demokrácia javaslata: nem akarunk ukrán vagy belorusz földet, de sem Sziléziát, sem a babimojski, sem międzyrzecki vajdaságot, sem Warmiát, sem Mazoviát, sem Krajna-t, sem a kasub földet nem adjuk vissza a németeknek.”⁴⁶ Együttal tagadták a londoni kormány jogát a lengyel nemzet képviselőtére.

Lengyelország új nyugati és északi határai mellett szóló érveket sorakoztatott fel cikkeikben Lampe, valamint Hilary Minc és Andrzej Witos a folyóirat 1944. március 1-i keltezésű 5. számában. Ezek a szerzők mind történeti, mind pedig az adott helyzettel összefüggő érvekkel agitáltak. Meggyőzően bizonyították, hogy az ország biztonságának szempontjai, valamint az etnikailag lengyel földek egyesítésének és a háborús pusztítások utáni gyors újjáépítésének szükségessége megköveteli, hogy Nyugat-Pomoria, Gdansk, Kelet-Poroszország és Szilézia elszakadjon a német területektől.

Később a „Keleti határok ügyében”⁴⁸ című cikkben, végigkövetve Lengyelország küzdelmét e határokért, így következtek: „1944-ben (...) lehetőségünk van a független és erős Lengyelország újjáépítésére, az orosz-ukrán, belorusz, cseh és szlovák népekkel való barátság és teljes együttműködés elérésére. Le kell mondani a megcsontosodott provincionális hódító tervekről.”⁴⁹

A frontesemények menete eredményezte, hogy 1944 közepén szükségessé váltak a Honi Nemzeti Tanács körül csoportosult demokratikus erők, a Szovjetunióba menekült lengyelek, valamint a szovjet szervek közötti tárgyalások. A HNT megbízottainak csoportja ezzel a céllal érkezett 1944. május 16-án Moszkvába. A „Nowe Winokregi” egy hónappal később „Az emigráció és az ország”⁵⁰ c. cikkben emlékezett meg erről.

A HNT delegációjának a szovjetunióbeli lengyel baloldali képviselőivel folytatott megbeszélései bebizonyították, hogy politikai platformjuk hasonló. Erről szólva a folyóirat 1944. július 1-i száma rámutatott, hogy a HNT „előkészíti a nemzet bizalmát élvező ideiglenes Nemzeti Tanács — az ország felszabadításának kormánya — életrehívását.”⁵¹ Ugyanakkor aláhúzták, hogy az első lengyel rögzítésével egyidőben az új hatalom és az új közigazgatás megszervezésének kérdésével szembeül majd a nemzet. Megállapították, hogy ez olyan lengyel közigazgatás lesz, amelyet az Ideiglenes Nemzeti Kormány fog felállítani, az a kormány, melyet minden, a Honi Nemzeti Tanács körül csoportosuló demokratikus, őszintén függetlenséget akaró lengyel politikai irányzat az országban, illetve az emigrációban választ majd meg.⁵²

A folyóirat következő számában teljes híryanagot közöl az ideiglenes kormány-szerv — Nemzeti Felszabadítás Lengyel Bizottsága — megalakulásáról, valamint első dekrétumairól és a szovjet kormánnyal kötött megállapodásairól.⁵³

Láttuk tehát, hogy az új, szabad és független Lengyelország képe csak 1941 közepétől, a Szovjetunió megtámadása után jelent meg a Szovjetunióban élő baloldali lengyelek sajtójában.

Nézetünk szerint 1942—43-ban az ismertetett folyóirat a lengyel kommunisták sajátos laboratóriuma volt, ahol Lengyelország újjászületésének eszmei-politikai koncepciói formálódtak, ahhoz közeliek, amelyeket otthon a Lengyel Munkáspárt

⁴⁷ Bolesławowski testament. Uo. 1944, nr 5,2. 1.; H. Minc: Na zachód. Uo. 3—6. 1.; A. Witos: O ziemie zachodnie. Uo. 3. 1.

⁴⁸ Uo. 1944, nr 10, 1—3. 1.

⁴⁹ Uo. 3. 1.

⁵⁰ Uo. 1944, nr 11—12, 1—2. 1.

⁵¹ Ofensywa na Białorusi. Uo. 1944, nr 13, 2. 1.

⁵² Uo. 2. 1.

⁵³ Uo. 1944, nr 14—15, 1—6. 1.

dolgozott ki. Ezen a területen a kiemelkedő teoretikus és publicista Alfred Lampe érdemei a legnagyobbak; az ő programgondolatai bekerültek a Lengyel Hazafiak Szövetsége „Eszmei deklarációjá”-ba és a Nemzeti Felszabadítási Lengyel Bizottság „júliusi manifesztumába”, melyek alapján aztán megkezdődött az új Lengyelország építése. Neki köszönhető az új határokkal keretezett lengyel állam építésének eszméje, az igazán demokratikus rendszerű, nemzeti elnyomás és kizsákmányolás nélküli, a Szovjetunióval szövetségben egyesülő állam eszméje.

És befejezésül idézzük Jerzy Putramentet, aki — hangsúlyozva, hogy a folyóirat nehéz, zavaros történelmi helyzetben jelent meg, — megállapította: „Az az új látóhatár, amiről a folyóirat címe beszélt, akkor háborús tüzek füstjétől sötétlett. De a folyóirat legélesebb szemű munkatársa, Alfred Lampe meglátta ezek mögött a füstök mögött a győzedelmes Népi Lengyelország körvonalait.”⁵⁴

⁵⁴ J. PUTRAMENT: Nowe Widnokreği, 9. l.

Albin Glowacki

THE IMAGE OF POSTWAR POLAND IN „NOWE WIDNOKRĘGI” (NEW HORIZONS) 1941—1944

Based on the journal “Nowe Widnokreği”, published in the Soviet Union during the second world war, the author surveys what opinions the Polish immigrants in the Soviet Union had concerning the postwar “new” Poland. The author considers the journal important for several reasons. First, it was the earliest, and for a while the only newspaper the Polish immigrants had in the Soviet Union. Second, since 1942 it had become the centre of Polish revival. Third, the journal played a great role in uniting the Polish people in the Soviet Union despite their different opinions. Moreover, the author investigates the circumstances surrounding the Journal’s establishment and concludes the following: initially, this journal was to serve the Polish culture, which was also interpreted as part of the Soviet culture. Although during the first stage, a period called the “Lvov”, the journal served a literary purpose, by July 1941 the image of a free and independent Poland had already appeared in its articles. The author attributes this to the fact that at that time, the Soviet government acknowledged the existence of a Polish state.

During the second state of development, the author attaches great importance to Alfred Lampe a Polish communist, who although only a member of the editorial committee, had considerable influence in developing a new character for the journal.

From 1942 on, the “Nowe Widnokreği” took on a political nature. Hence, the journal conceded its task to unite those Poles who held different views about the Polish revival. In addition, Lampe’s ideas about the program were functionally incorporated in the July manifesto, and the so called “Polish Patriots’ Union”. Finally, states the author, the opinions in the journal concerning the country’s reconstruction were in many ways similar to the views of the Polish Workers’ Party. For example they agreed on questions relating to: the eastern and western borders of the new Polish state, the democratic system, and the alliance with the Soviet Union. Consequently, the journal contributed significantly to the creation of a new Poland.

Albin Glowacki

L’IMAGE DE LA POLOGNE D’APRÈS-GUERRE DANS LES COLONNES DE LA „NOWE WIDNOKRĘGI” (NOUVEL HORIZON), 1941—1944

Dans son étude, l’auteur examine, d’après la *Nowe Widnokreği*, périodique publié en Union Soviétique au cours de la 2de guerre mondiale, les opinions de l’émigration polonaise vivant en U. R. S. S. sur la nouvelle Pologne d’après-guerre. Selon lui, l’importance du périodique est due au fait qu’il était le premier et longtemps le seul organe de l’émigration polonaise en U. R. S. S. et qu’à partir de 1942 il est devenu le centre de l’établissement idéologique de la renaissance polonaise et a joué un rôle important dans l’unification des Polonais émigrés ayant des convictions différentes.

L’auteur passe en revue les circonstances de la fondation du périodique, puis il constate qu’au début, le périodique a été consacré à servir la culture polonaise, celle-ci étant interprétée comme une partie de la culture soviétique. Et, bien que le périodique eût un caractère plutôt littéraire dans sa première époque (époque de Lvov), à partir du juillet 1941 y apparaît l’image d’une Pologne libre et indépendante, socialiste. Ce fait est mis en rapport par l’auteur avec le fait qu’à cette époque-là, le gouvernement soviétique a déjà reconnu le gouvernement polonais émigrant et, par conséquent l’existence de l’Etat polonais.

Quant à la deuxième époque du périodique, l’auteur attribue un rôle déterminant au communiste polonais Alfred Lampe qui, bien qu’il ne fût officiellement que membre du comité de rédaction, avait des idées qui ont influencé d’une manière décisive la formation d’un nouvel aspect du périodique. A partir de 1942, la *Nowe Widnokreği* est devenue un périodique plutôt politique et avait pour devoir principal l’unification des Polonais ayant des convictions différentes sur la renaissance polonaise. D’autre part, les idées-programmes de Lampe se sont intégrés dans la déclaration idéologique de la Fédération des Patriotes Polonais, puis dans le manifeste de juillet. Les positions du périodique, constate finalement l’auteur, avaient plusieurs points communs avec les idées du Parti Ouvrier Polonais concernant la reconstruction (p. e. sur les frontières orientales et occidentales de l’Etat polonais, l’établissement d’une démocratie, l’alliance avec l’Union Soviétique, etc.) et ainsi, elles ont contribué d’une manière essentielle à l’établissement d’une nouvelle Pologne.

A NÉPI DEMOKRÁCIA SZÜLETÉSÉNEK TÖRTÉNETI KÖRÜLMÉNYEI EURÓPÁBAN (1944—1945)

A társadalom és a nemzet gyengébben vagy erősebben jelentkező erkölcsi-politikai krízisei idején különösen élesen jelentkeznek az adott állam eredetét, politikai rendszerének formáit, azok keletkezését és az aktuális politikai valóság körülményeit, meghatározóit érintő kérdések. A szakirodalomban és más forrásokban keresve a választ, hajlamosak vagyunk a környező világgal, pontosabban a mi rendszerünkkel azonos államokkal való összehasonlításra, hiszen csak ilyen módon láthatjuk meg viszonylag objektív „önarcképünket”.

Társadalmunk akarva, akaratlanul meghatározott rendszerbeli közösség és meghatározott politikai rendszer részének „érzi magát”, de az összehasonlítás jogos azért is, mivel viszonylag egyfajtajú, bár nem föltétlen azonos szerkezetek vagy jelenségek összevethetők, ha valamely meghatározott nézőpontból közel állnak egymáshoz.

A háború és a béke fordulóján, tehát 1944—45-ben a mai szocialista közösség államai (Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia és Magyarország) eltérő dinamikával, különböző mértékben és módon léptek be a népi-demokratikus változások folyamatába. Ezek a változások nemcsak az európai mértékkel hatalmas és átfogó szocialista forradalmi folyamat kezdetét jelentették. Ez a jelenség a kialakult új világpolitikai erőhelyzet lényeges elemeként eltéphetetlenül összefüggött a második világháború végső következményeivel és azokkal az alapvető változásokkal, amelyeket nemzetközi méretekben ez a háború okozott.

A Közép- és Kelet-Európa területén megkezdett népi demokratikus változások lehetőségeit meghatározó egyik fő elem a Szovjetuniónak a fasiszmus felett aratott győzelemben játszott döntő szerepének történelmileg meg nem kérdőjelezhető ténye volt. Politikailag ez alapvető befolyást gyakorolt az említett országokban végbemenő forradalmi folyamatokra, a demokratikus és haladó erők megerősödésére.

Véleményem szerint azonban a jelenségnek ez a kétségtelenül helyes értékelése, amit viszonylag gyakran olvashatunk a történeti irodalomban, kiegészítésre, vagy kommentárra szorul. Elsősorban azért, mert a II. világháború és az antifasiszta koalíció politikai viszonyaiban nem pontosan tájékozott, vagy a Szovjetunió politikai érdekeihez nem föltétlen objektíven viszonyuló olvasót alapvetően hamis értékelésekhez vezetheti. Gondolunk itt elsősorban a „forradalom exportjának” primitív, rég időszerűtlen elméletére, illetve ennek különböző változataira.

1944 őszén a szovjet hadsereg már felszabadította Lengyelország keleti területeit, Csehszlovákia területére lépett, és megkezdte Bulgária, Románia és Magyarország felszabadítását. Európa eme területének jövője iránt nemcsak a szovjet kormány mutatott érdeklődést. W. Churchill egyébként meg nem valósuló, ún. „balkáni stratégiai

* A tanulmány a Lodzi Egyetemen 1985 februárjában rendezett lengyel—magyar tudományos konferencián elhangzott előadás szövege.

koncepciója” miatt nyugtalansággal figyelte e terület napról napra változó katonai és politikai helyzetét. Többek között az itt kialakult új helyzet megtárgyalására érkezett Moszkvába 1944. október 9-én. Már másnap, október 10-én egy Sztálin által is aláírt levélben értesítették az Egyesült Államok elnökét, F. D. Rooseveltet arról a szándékukról, hogy „a lehető legjobban egyeztetik a balkáni országokhoz, és Magyarországhoz kapcsolódó politikájukat”, s utaltak a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság és a londoni lengyel emigráns kormány közti tárgyalások felvételének szükségességére.

A Churchillel folytatott moszkvai tárgyalások befejezése után Sztálin táviratozott az USA elnökének: „A magam részéről elmondhatom, hogy megbeszéléseink (Churchillel — *P. Ch.*) igen hasznosak voltak az olyan kérdésekre vonatkozó nézetek kölcsönös tisztázása szempontjából, mint a magatartás a jövődő Németország tekintetében, a lengyel kérdés, a balkáni államokkal kapcsolatos politika (...) A megbeszélések során kitűnt, hogy minden nagyobb nehézségek nélkül valamennyi előttünk felmerült fontos kérdésben össze tudjuk egyeztetni politikánkat, s ha még nem is tudjuk biztosítani az egyik vagy másik feladat azonnali szükséges megoldását, mint például a lengyel kérdésben, ezen a téren is kedvezőbb kilátások nyílnak.”¹ (Kiemelés a szerzőtől).

Sztálin táviratának idézett részletében tudatosan hangsúlyoztuk a gondolatmenetünk szempontjából fontos megfogalmazást: „összeegyeztetni politikánkat”, igyekezve felhívni az olvasó figyelmét arra, hogy határozottan kirajzolódik a Nagy Koalíció vezetőinek közös felelőssége Európa tárgyalt területének politikai sorsáért.

W. Churchill 1953-ban kiadott emlékirataiban minden kétséget eloszlat etekintetben. Az emlékirat szövege szerint a Sztálinnal folytatott egyik első éjszakai beszélgetésen (1944. okt. 9—10) állítólag ő vetette fel a szovjet vezetőnek a két nagyhatalom politikai befolyását konkrétan elhatároló javaslatát, amit természetesen Nagy Britannia érdekei diktáltak. Ez elsősorban a Balkán területén fekvő országokra vonatkozott, de Magyarországra is. A javaslat az érdekszférák precíz, sőt százalékos (*sic!*) felosztását jelentette volna. Mint Churchill visszaemlékezéseiből kitűnik — a szerző a következő „kis táblázatot” formájában írta le elképzelését:

„Románia	
Oroszország	— 90%
mások	— 10%
Görögország	
Nagy Britannia	
(USA-val egyeztetve)	— 90%
Oroszország	— 10%
Jugoszlávia	— 50—50%
Magyarország	— 50—50%
Bulgária	
Oroszország	— 75%
mások	— 25%”.

Rögtön ennek a javaslatának megtétele után Churchill azt mondta Sztálinnak — mint írja —, hogy emberek millióinak sorsáról így módon dönteni bizonyos fajta

¹ Korespondencja przewodniczącego rady ministrów ZSRR z prezydentem Stanów Zjednoczonych i premierem Wielkiej Brytanii w okresie Wielkiej Wojny Narodowej 1941—1945, Warszawa, 1960, II. kötet, 232. sz. dok., 58—159. o., 234. sz. dok. 160. o.

politikai cinizmus és ezért javasolta, hogy ezt a darab papirost egyszerűen égessék el. Sztálin állítólag ezt válaszolta: „Ne, ezt tartsa meg uram”.²

Ma már nehéz megítélni, mennyiben tükrözik a valóságot Churchill emlékiratai a Sztálinnal folytatott első megbeszélésről. Hiszen ezek csak visszaemlékezések, majd kilenc évvel a háború után készültek és bizonyos pontatlanságokat tartalmazhatnak és tartalmaznak. Így pl. szerinte a találkozón részt vett az USA moszkvai nagykövete is, Averell Harriman, ami nem felel meg a valóságnak, mivel megfigyelőként csak a két nagy későbbi találkozásán vett részt.³

Mégis, elvonatkoztatva most az első, októberi Sztálin—Churchill találkozóról részletes minősítésétől, feltehető, hogy Nagy-Britannia miniszterelnökének partnere nem sok okot láthatott arra, hogy a balkáni befolyás-övezetek elosztása ügyében teljesen elfogadjá a brit javaslatokat akkor, amikor a háború még tartott, a szövetséges hatalmak az európai frontok által meghatározott politikai erőviszonyai pedig hétről hétre változtak, elsősorban Nagy-Britannia rovására.

Tudott, hogy a három nagyhatalomnak Európa, benne a minket érdeklő államok határaitól és politikai sorsáról az alapvető döntések a Jaltában tartott konferencián születtek. A jaltai határozatok előírták: „a három hatalom politikájának egybehangolását és közös eljárását a felszabadított Európa politikai és gazdasági kérdéseinek demokratikus szellemben történő megoldása tekintetében”.

Ez a „közös eljárás” a náci Németország uralma alól felszabadított és a tengely-hatalmak volt szövetségi rendszerébe tartozó államokat érintette volna.⁴

A VI. és a VII. pont még két felszabadított országot különített el — Lengyelországot és Jugoszláviát —, amelyekkel kapcsolatban az otthoni és az emigráns politikai erőknél alapuló koalíciós kormányok létrehozásának kérdésére vonatkozó döntéseket és javaslatokat fogalmazták meg.

Így tehát a politikai valóságot, szűkebben a II. világháború végső szakaszának politikai erőviszonyait közelebbről vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az *európai szocialista országok modern történelmének kiindulópontja a hitlerellenes koalíció győzelme és vezetőinek 1944—45-ös döntései*.

Itt vetődik fel a kérdés: volt-e a történelem bármely korábbi időszakában hasonló helyzet, amikor a nagyhatalmak a közép és kisállamok számára meghatározott politikai-területi kereteket teremtettek, ezzel biztosítva szuverén fejlődésüket és biztonságos létüket mintegy „külső” feltételeit is. Szinte azonnali az igenlő válasz és még-csak nem is a régmúlt történelmi korból. Itt az I. világháború befejező szakaszában kialakult politikai helyzetre gondolunk. Az antant hatalmak akkori győzelme, a központiak veresége, az Osztrák—Magyar Monarchia és a császári Németország szétbomlása, az oroszországi rendszerváltozás következtében olyan, a háború előttiéltől eltérő politikai erőviszonyok jöttek létre, amelyek lehetővé tették Európa politikai térképének átrajzolását. Új államok születtek ekkor: Finnország, Észtország, Lettország, Lengyelország, Csehszlovákia és Jugoszlávia. Románia jelentősen megnövelte területét, Magyarország és Bulgária számára új határokat jelöltek ki. Mindezek az államok az ún. versaille-i rendszer alkotórészei voltak és mindannyian különböző mértékben a rendszer alapját jelentő nagyhatalmak politikájától függtek politikai-gazdasági téren. Azt, hogy ez a rendszer eredeti alakjában nem túl sokáig maradt fenn, a változó európai helyzet új elemei döntötték el (a fasiszta Németország jelentőségének növekedése és Franciaország befolyásának csökkenése).

² W. S. CHURCHILL: The Second World War, Triumph and Tragedy, New York, 197. o.

³ H. FEIS: Churchill, Roosevelt, Stalin. The World They Waged and the Piece They Sought. A Diplomatic History of World War II, Princeton 1957, 148. o. 1. jegyzet.

⁴ Współpraca międzynarodowa w latach 1951—1945. Dokumenty i materiały, Warszawa 1954, 49—52. o.; Teheran—Jalta—Poznań, Warszawa 1970, 204—208. o.

Ennek ellenére nem nehéz megállapítani, hogy az I. világháború következményei, a második világháborúhoz hasonlóan, megteremtették egy sor közép és kis állam fejlődésének és politikai tevékenységének kereteit és részben feltételeit.

Történetileg kihasználatlanok maradnak az új politikai-társadalmi rendszerbeli szerkezetek létrehozásához vagy a régiek rekonstruálásához a legkedvezőbb külső feltételek is, ha ezzel egyidőben nem lendülnek mozgásba az állam és társadalom belső politikai erői. A társadalom forradalmi átalakítása természetesen döntő mértékben függött az egyes országok háború előtti struktúrájától, s a II. világháború alatti helyzetétől.

A tárgyalta államok belső helyzetét jellemző közös elem a többségükre (talán Csehszlovákiát kivéve) érvényes gazdasági elmaradottság és az ebből származó különböző társadalmi- és osztályellentétek.

A két háború közt eltelt húsz év — mint tudjuk — nem hozta meg a várt fejlődést ezeknek az államoknak a kapitalizmus keretei között. A hazai bürzsoázia a hatalom irányítását átvette az idegen uralkodó osztályok kezéből, erőfeszítéseket tett a háború alatt tönkrement gazdaság újjáépítésére, de képtelen volt felülkerekedni a növekvő gazdasági és politikai nehézségeken. Egyetlen országban sem sikerült ezek közül az elkerülhetetlen, a tömegeket kielégítő földreformot véghezvinni. A hazai iparok fejlődését óriási mértékben alárendelték a külföldi tőkének, ilyen módon erősítve nemcsak a gazdasági, de a politikai függőséget is. Ennek eredményeként az 1928—32-es évek világgazdasági válsága, ami éppen Európának ezen a területén kezdődött el legkorábban és itt tartott legtovább, teljesen pőrén mutatta meg a kormányzó körök sajátos erőtlenségét és politikai, gazdasági tanácstalanságuk végső bizonyítéka volt.

A harmincas évek többé-kevésbé észrevehető fasizálódási tendenciákat hoztak a bennünket érdeklő országokban, megtartva alapvetően változatlan formában az ezekben az államokban meglévő különböző hatalmi formákat. Függetlenül attól, hogy az adott ország köztársaság (Lengyelország, Csehszlovákia 1938 októberéig) vagy királyság volt-e (Albánia, Bulgária, Jugoszlávia, Románia, Magyarország), mindenütt katonai, katonai-rendőri vagy monarchista-katonai féldiktatúra jellegű önkényuralmi rendszerek voltak hatalmon.

Ugyanakkor alá kell húzni, hogy a II. világháború előtt mindezen országokban létezett legális ellenzék, s ezek többé-kevésbé megőrizték cselekvési szabadságukat. Illegálisan működtek azonban a kommunista pártok. Valamennyi párt az 1918—21-es években jött létre (1918-ban a KMP, valamint Lengyelország Munkásainak Kommunista Pártja, 1919-ben a Jugoszláv Szocialista (kommunista) Munkáspárt, 1921-ben Csehszlovákia és Románia Kommunista pártjai) és csak az Albán Kommunista Párt kezdte később, 1941-ben tevékenységét. A pártok többségét rövid legális tevékenységi időszak után földalá szorították. Csak Csehszlovákia Kommunista Pártja maradt legális szervezet és úgy tűnik, hogy az illegális tapasztalat hiányával is magyarázható, hogy a háború nehéz viszonyai között ennek a pártnak négyszer kellett az országban központi vezetéségét újjászerveznie.

A földalatti kommunista pártok káderpártok voltak. Csehszlovákia, Magyarország, Románia és Bulgária kommunista pártjainak vezetői a háború éveiben a Szovjetunióban tartózkodtak és különböző szervezeti összetételben a Komintern szerveiben dolgoztak (Wilhelm Pieck, Walter Ulbricht, Georgi Dimitrov, Boleslaw Bierut, Klement Gottwald, Rákosi Mátyás). Kettejük, Georgi Dimitrov és K. Gottwald a III. Internacionálé végrehajtó szerveinek voltak tagjai. Csak JKP-nak és a RKP-nak nem voltak hivatalos képviselői a Kominternben.

A kommunista pártok sok tisztségviselőjének hosszabb-rövidebb Szovjetunióbeli tartózkodása (akik a háború utáni időszakban az új népi demokratikus országok

vezetői lettek) gyarapította politikai tapasztalataikat, megismerték a SzKP (b) és más szovjet hatalmi szervek munkamódszereit, munkastílusát. Ezek közül a tapasztalatok közül sok befolyásolja majd — véleményünk szerint nemegyszer negatívan — a bennünket érdeklő kommunista pártok egyes vezetőinek alapállását, amikor pár évvel később állami vezetőkké vagy pártaktivistákká lesznek hazájukban.

A tárgyalt államok gazdasági fejletlensége Európának ezen a vidékén különböző társadalmi szerkezeti arányokat határozott meg, ami rendkívül fontos volt a forradalmi változások folyamatában.

A legerősebben iparosodott ország Csehszlovákia volt, ahol a harmincas évek közepén a lakosságnak több mint fele munkás volt (családjukat is beszámítva). A többi országban a mezőgazdaságból élő népesség volt többségben. A háború előestéjéről származó adatok alapján az aktív keresők aránya ebben a szektorban Csehszlovákiában (1930-as adatok) 38,3%, Magyarországon 48%, Lengyelországban 61%, Romániában 72%, Jugoszláviában 77%, Bulgáriában 80% és Albániában kb. 85% volt.

E szerkezeti elmaradottsággal állott szoros összefüggésben a társadalom, pontosabban a néptömegek relatívan alacsony kulturális színvonala ezekben az államokban. Tisztában vagyunk azzal, hogy rendkívül nehéz kvantitatív módszerekkel illusztrálni ezt. Tudjuk azt is, mennyire leegyszerűsítjük a kérdéskört, amikor állításunkra csak részlegesen illusztráló adatokat sorakoztatunk most fel, nevezetesen az analfabetizmus fokát meghatározó mutatókat.

A legmagasabb írástudatlansági mutatója a két háború közti Albániának volt — kb. a népesség 80%. Jugoszláviában, egész területét tekintve majdnem a lakosság fele (43%). Legelmaradottabb vidékén, Boszniában és Hercegovinában ez az érték kb. egyharmadot ért el, Romániában és Lengyelországban majdnem egynegyedét (23%). Az olvasni, írni nem tudóknak viszonylag kis százalékát jegyezték Magyarországon (alig 6%) és Csehszlovákiában (4,1%), ebből Csehországban 2,1% Szlovákiában pedig 14,1% volt az analfabéták aránya.

Közép- és Délkelet-Európa államainak II. világháború előtti politikai, gazdasági, társadalmi problémáinak korántsem teljes és nem is mindig elmélyült bemutatása talán elegendő volt annak illusztrálására, hogy az említett tényezők jelentősen befolyásolták az új, európai népi demokratikus államokat létrehozó forradalmi változások menetét. Hiszen a korszak alapvető antagonizmusaiiban, a proletár-burzsoá, ill. a földbirtokosok- paraszti tömegek közti szerkezeti, osztály viszonyokban rejlettek a társadalmi forradalom objektív feltételei. Az egyes kelet-európai országok 1939 előtti fejlődésének sajátos vonásai, gazdasági fejletlenségük okozták, hogy a belső ellentmondások és konfliktusok megteremtették a legtudatosabb munkás, paraszt és haladó értelmiségi csoportosulások közös osztályharcának objektív alapját.

Eltérő volt a közép- és délkelet-európai országok háború alatti helyzete. Csehszlovákia, Lengyelország, Jugoszlávia, Albánia a fasiszta agresszió áldozatául estek és idegen hadseregek megszállása alá kerültek. Bulgária, Románia és Magyarország németbarát orientációjú kormányaik politikája eredményeként a III. Birodalom szövetségeseivé váltak és szinte a háború végéig a tengelyhatalmak oldalán, a hitlerellenes koalícióval szemben voltak elkötelezve.

Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Albánia számára a függetlenség elvesztése, a megszállók népiirtó politikája első helyre állította a nemzeti felszabadító harc ügyét, amelyben pártjuk zászlajának színeitől függetlenül ezen országok összes politikai erői és minden társadalmi rétege résztvett.

Romániában, Magyarországon és Bulgáriában az ország évről-évre növekvő Németország melletti elkötelezettségéből fakadóan fokozatosan erősödött a következményeiben akár nemzeti katasztrófához is vezető veszélyeztetettség tudata.

Így tehát mindezekben az országokban *különböző* viszonyok közt és *különböző* időben a nemzetek és független létük érdekei kezdtek azonossá válni a háború előtt és alatt nem kompromittálódott demokratikus erők programjelszavaival. Mint azt a történelmi folyamat bizonyította, ezek közül az erők közül a társadalmi baloldal volt képes a széles társadalmi tömegek számára a legoptimálisabb programot nyújtani, s azt el is fogadtatni ezekkel a rétegekkel.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a népi-demokratikus forradalom Közép- és Dél-Kelet-Európában a nemzeti felszabadító harcba ágyazódott és az ebben a harcban résztvevő néptömegek társadalmi törekvéseiből és politikai aspirációiból táplálkozott.

Az egyes kommunista pártok vezetői mind a hazai, mind a külföldi vezetőségek, a konkrét belső és az itt vázolt külső politikai erőviszonyokat figyelembevéve kidolgozták a társadalmi értelemben széles, a munkásosztály és pártja vezette, a nemzet függetlenségéért és léteért, mély társadalmi változások lehetőségét biztosító új demokratikus államok építéséért harcoló *nemzeti* (népi) *frontok* stratégiáját és taktikáját. Az antifasiszta népfront elméleti koncepcióját és építésük gyakorlati lehetőségeit teremtték meg — mint tudjuk — a Komintern VII. Kongresszusának ezzel kapcsolatos döntései.

A népfront stratégiájának és taktikájának egyik alapvető vonása a lehetőségekhez képest széles, össznemzeti jelleg volt. A frontokon belül a kommunista pártok elsősorban azzal igyekeztek döntő szerepet biztosítani maguknak, hogy ügyesen, időben fokozatosan kapcsolják össze a fegyveres nemzeti felszabadító harc jelszavait azokkal a jelszavakkal, amelyek a független állam újjáépítését demokratikus, társadalmi alkotmányréformok bevezetése útján hirdették. Az ilyen összefogás létrehozására mindent elkövettek egyrészt „felülről”, azaz minden a függetlenség és a felszabadítás alapján álló párt és irányzat bevonásával, másrészt „alulról”, azaz a lehető legszélesebb tömegeknek a nemzeti-függetlenségi harc programja mögé történő fel-sorakoztatásával.

Ez volt tehát a népi-demokratikus forradalom programja megvalósításának egyetlen lehetséges stratégiája és taktikája, amely a baloldali pártokat függetlenül tényleges társadalmi befolyásuktól, döntő politikai pozíciókhoz juttatta.

A népfrontok konkrét tartalmai, hatósugarai és formái sok tényezőtől függtek: így például az osztály- és politikai erőviszonyoktól, az ellenállási mozgalom méreteitől és jellegétől, a megszálló hatóságok terrorjának méreteitől, a népfront részletes koncepcióitól, a paraszti tömegek és a kispolgárság részvételétől és maguknak a kommunista pártoknak az erejétől és valós befolyásától, valamint a munkásegység megteremtésének lehetőségeitől.

Mások voltak a viszonyok és a lehetőségek a fasiszta államok megszállása alá került országokban, mások a náci Németországgal szövetséges államokban.

Az első csoporthoz tartozók közül Jugoszláviában jött létre legelőször az Antifasiszta Tanács. A kommunisták által létrehozott Nemzeti Felszabadítás Frontja 1942. november 27-i első konferenciáján Bihacban megválasztották Jugoszlávia Antifasiszta Népfelszabadító Tanácsát (AVNOJ). A II. konferencián 1943. november 29-én Jajcában a Tanács ideiglenes törvényhozó szervvé alakult és megválasztotta az első népi kormányt — Jugoszlávia Nemzeti Felszabadító Bizottságát J. B. Titóval az élén. A JKP, amelynek a háború kirobbanásakor alig 8 ezer tagja volt, programjának, de elsősorban politikai és katonai tevékenységének köszönhetően létszámát a háború végére 141 ezer fölé emelte. Az ország felszabadításáért vívott harcban több mint 50 ezer párttag esett el. Jugoszlávia népeinek összes áldozata a háború alatt 1700 ezer volt.

A szomszédos Albániában az Albánia Kommunista Pártja (1943 tavaszán kb.

700 tagot számlált) vezette partizánmozgalom, hathatós jugoszláv támogatással, rövidesen Albán Nemzeti Felszabadító Hadsereggé alakult és 1944 közepén több mint 70 ezer katonája volt. 1944 májusában hívták életre központi szervüket, a Nemzeti Felszabadítás Bizottságát Enver Hodzsával az élen.

Viszonylag lassan fejlődött a csehszlovákiai antifasiszta mozgalom. A cseh és a szlovák kommunisták szüntelenül erőfeszítéseket tettek az antifasiszta erők egyesítésére és a megszállók elleni fegyveres ellenállás létrehozására. 1944-ben Szlovákiában nagyobb partizánegységek kezdtek meg fegyveres tevékenységüket. Ugyanakkor 1943 decemberében Beneš Moszkvába látogatott, ahol találkozott Csehszlovákia Kommunista Pártja moszkvai vezetőségének képviselőivel, K. Gottwalddal az élen. Ezek a megbeszélések, bár nem vezettek alapvető megegyezésre, mégis lényeges előrelépést jelentettek a közös program kidolgozásának útján és később (Moszkvában 1945. március 22—29.) elősegítették a Csehek és Szlovákok Nemzeti Frontjának megalakítását. A Front az 1945. ápr. 5-i ún. Kassai Program elvei szerint tevékenykedett, ami — és ezt alá kell húzni — a baloldali erőinek, és a jobboldali pártoknak a kompromisszumos megegyezése volt.

A Csehek és Szlovákok Nemzeti Frontjának és az ezután megalakult koalíciós kormánynak a politikai bázisát a kommunisták, szociáldemokraták, néppártiak, és a szlovák demokraták alkották. Prága felszabadítása után a kassai kormány a fővárosba költözött.

Az ellenállás során, valamint a szlovák és a prágai felkelésben kb. 25 ezer cseh és szlovák kommunista esett el. 1945-ben a Csehszlovákia Kommunista Pártja kb. 700 ezer tagot számlált.

Lengyelországban, miután a Lengyel Munkáspártnak az emigráns londoni kormánnyal kapcsolatban álló csoportosulásokkal történő tárgyalásai nem vezettek sikerre, a kommunisták meghirdették a demokratikus erők összefogásának programját, amelynek célja a fegyveres harc fokozása és az új népi állam felépítése volt. Az LMP kezdeményezésére 1944. január 1-én alakult meg az Országos Nemzeti Tanács, létrehozva a harcoló nemzet egyetlen törvényes politikai képviselőt, a kommunistákon kívül a baloldali szocialistákat, a parasztság balszárnyát és más demokratikus csoportosulásokat magába foglaló demokratikus nemzeti frontot.

Abban az időben az LMP-nek kb. 20 ezer tagja volt. Fegyveres szervezete, a Népi Gárda ekkor kb. 60 ezer katonát számlált, ebből kb. 12 ezer partizán egységnél harcolt.

Az LMP népfronton belüli helyzetét meghatározta az is, hogy az ország területére lépett a Szovjetunióban megalakult több mint százezres 1. Lengyel Hadsereg. 1944 végére a Lengyel Népi Hadsereg több mint 286 ezer tisztből és katonából állt.

A hatalom megszerzéséhez és megerősítéséhez vezető konkrét események ismeretét, tekintettel közismert voltukra, mellőzzük tanulmányunkban.

Mint azt korábban megállapítottuk, mások voltak a népfrontok megalakításának körülményei és lehetőségei Bulgáriában, Romániában és Magyarországon, azaz azokban az államokban, amelyek a háborúban a hitleri Németország oldalán vettek részt. Kommunista pártjaik arra törekedtek, hogy az antifasiszta erőket a hazai fasiszta barát rezsimiek elleni harc alapján egyesítsék, céljuk volt a rendszer és az állam demokratizálása és a még tartó háborúban a szövetséges viszonyok radikális megváltoztatása is.

Bulgáriában a kommunisták az 1943—44-es években erős partizánmozgalommal növelt ellenállás élére álltak. 1944 közepén a bolgár Népfelszabadító Hadsereg egységeiben már 18 800 katoná harcolt.

1942 júliusában a Bolgár Kommunista Párt Dimitrov kezdeményezésére meg-

hirdette a Hazafias Front, azaz minden nemzeti hazafias erő harci szövetségének programját. Sorra alakították meg a Hazafias Front területi bizottságait. A Frontba belépett a gazdag demokratikus hagyományokkal rendelkező Bolgár Népi Földművelőszövetség. A haladó értelmiség és a hazafias tisztek szervezete, a ZVENO. A Hazafias Front szervezte meg 1944. szept. 8—9. éjjelére az össznemzeti felkelést, amelyben a felkelők oldalára átvált katonai egységeken kívül jelentős szerepet játszottak a korábban a kommunisták által létrehozott partizánegységek. 1944 végén kb. 130 ezer ember tevékenykedett soraikban.

Szófia bevétele teremtette meg a Hazafias Front megalakításának feltételeit, a Front rövidesen megkötötte a fegyverszünetet a Szovjetunióval és szövetségeseivel és letartóztatta a cári, fasiszta és hitlerbarát politikusokat.

Határozottan csekély politikai befolyása volt a társadalomban a viszonylag kicsiny, a háború vége felé mintegy 2—3 ezer tagot számláló Románia Kommunista Pártjának. Ez a helyzet okozta, hogy a pártnak a háború ideje alatt többször előterjesztett javaslatai a közös front létrehozására nem találtak meghallgatásra a polgári ellenzéki pártoknál.

1943 őszén az RKP megalakította az Ekés Front nevű baloldali parasztszervezetet, a magyar kisebbség MADOSZ nevű munkás-paraszt szervezetét, és a baloldali értelmiséget tömörítő hitlerellenes Hazafiak Szövetségét.

A romániai antifasiszta népfront kiszélesítése és egységének megerősítése szempontjából alapvető jelentősége volt az Egyesült Munkásfront létrejöttének (1944. ápr. második felében), amit a kommunista párt és a szociáldemokraták közti meg egyezés tett lehetővé. A kommunisták fegyveres munkásegségek szervezését kezdték meg és előkészítették a Ion Antonescu diktatúrája elleni felkelést. Rövidesen tárgyalások indultak meg azokkal a katonai és udvari körökkel, amelyek szintén a nehéz helyzetéből kivezető utat keresték. 1944 júniusának közepén I. Mihály király és az udvar elfogadta a KP-nak a katonai-fasiszta diktatúra fegyveres megdöntését, az ország hitleri uralom alóli felszabadítását és az Egyesült Nemzetekhez való csatlakozását megfogalmazó javaslatát. Azonos álláspontot kellett hamarosan elfogadnia a Nemzeti Parasztpárt (caranisták) és az úliberális párt képviselőinek is, hogy 1944. június 20-án — az RKP platformjára támaszkodva — megalakulhasson az Országos Demokrata Blokk. Ennek a széles szövetségnek köszönhetően sikerült az Ion Antonescu marsall elleni államcsíny 1944. augusztus 23-án, abban a pillanatban, amikor a szovjet hadsereg alakulatai Jasi térségében megkezdték támadásukat. A felkelés alatt szervezett munkás egységek létszáma a felkelés befejezése után elérte a 100 ezer főt. Ezek az egységek a kommunista párt befolyásának társadalmi bázisát jelentették.

Antonescu diktatúrájának megdöntése után I. Mihály király új, koalíciós kormányt nevezett ki Constantin Sănătescu tábornokkal az élen. A Nemzeti Demokratikus Blokkban tömörült pártok és a hadsereg képviselői kerültek tagjai közé. Az új kormány, miután aláírta a fegyverszünetet a szovjet hadsereggel 1944. szept. 12-én, csatlakozott a németek és magyarok elleni háborúhoz.

A háború első éveiben a magyar kommunisták nem hirdettek fegyveres ellenállást és nem tudták kidolgozni a népfront megteremtésének taktikai koncepcióját. Ennek ugyanis sem a politikai helyzet, sem a párt szervezeti állapota nem kedvezett. 1943-ban és korábban is nagy letartóztatási hullám tizedelte meg sorait, majd a III. Internacionálé határozata következtében feloszlatták a Kommunisták Magyarországi Pártját is. A párt újra aktivizálása csak 1944 nyarán következett be és akkor kezdték szervezni az ellenállás fegyveres formáit, ez azonban nagyobb lendületet nem vett.

A hitleri alakulatok bevonulása után, amikor Magyarország függetlenségének látszata is megsemmisült, 1944 májusában a kommunisták kezdeményezésére meg-

alakult az ellenállási mozgalom politikai szervezete, a Magyar Front, a kommunisták (akkor Békepárt néven), a Független Kisgazdapárt, szociáldemokraták és kicsit később a Nemzeti Parasztpárt részvételével.

A fegyveres felkelés előkészületei tragikusan végződtek, amikor 1944. okt. 15-én a német megszállók határozott támogatásával és segítségével Magyarországon a hatalmat a nyilasok vették át. A tömeges letartóztatások és deportálások a Magyar Front szétveréséhez vezettek.

Csak 1944. dec. 2-án született újjá, a megszállás alól felszabadult Szegeden. Ezután a felszabadult Debrecenbe összehívott Ideiglenes Nemzeti Tanács 1944. dec. 21-én a Fronthoz tartozó pártok részvételével Dálnoky Miklós Béla vezetésével megalakították az Ideiglenes Nemzeti Kormányt. Dec. 28-án az új kormány hadat üzent a hitleristáknak, január 20-án Moszkvában aláírta a fegyverszüneti egyezményt.

Ha szükségszerűen felületesen is, azért mutattuk be a közép- és dél-kelet-európai népi kormányok létrejöttének útjait, hogy kimutassuk: a tárgyalat országok mindegyikében a kommunista pártok, tényleges politikai befolyásuktól függetlenül, kihasználva a kedvező külső helyzetet, nemcsak a népi demokratikus forradalom messzetekintő céljait fogalmazták meg, de a célkitűzéseik megvalósításához nélkülözhetetlen politikai pozíciók elérésének taktikáját is ki tudták dolgozni. Ez a — minden esetben a politikai értelemben lehetőleg szélesebb népfrontok sajátos politikai mechanizmus megszervezésén alapuló — taktika, amelynek köszönhetően a társadalom jelentős része viszonylag hamar elfogadhatta a kommunisták képviselte népi-demokratikus változások programját. Enélkül a támogatás nélkül a kommunista pártok aránylag kicsiny kádербázisa mellett a népi demokratikus forradalom céljainak megvalósítása kétségtelenül sok problémát okozott volna, még akár nemzetközi értelemben és következményekkel is.

Az új, népi kormányok megalakítása nem egyszerű kormányváltás, hanem elentős forradalmi tett volt. Az Európának erre a részére jellemző formában ment végbe a politikai, gazdasági és társadalmi viszonyok forradalma. A régi uralkodó osztályokat — a nagypolgárságot és a földbirtokosokat — megfosztották a hatalomtól és az közvetlenül a népi tömegek kezébe, vagy határozott befolyása alá került.

Mint a fentiekből kitűnik, az európai országok népi-demokratikus forradalmi konkrét taktikai megoldásaikban — egyes szakaszon — fejlődésük tempójában és dinamikájában, az osztályharc formáiban és módszereiben különböztek egymástól. Mind a „forradalom előtti” időszakban (itt a háború előtti időre gondolok), mind a forradalom idején jelentkező speciális jelenségek és események az egyes országokban számos, különös sajátosságokkal párosultak. Ez is bizonyítja azt a törvényszerűséget, hogy minden forradalom más és más, sajátos, különös jellegzetességgel bír, s végül is minden társadalom belső ügye.

A felszabadulás utáni első évek a népi-demokratikus hatalom megszilárdításáért vívott harc éveit voltak, elsősorban a kommunista pártok és a munkásosztály befolyásának megerősítése és kiszélesítése értelmében, amikor e pártok megszerezték a nemzeti többség tartós és megingathatatlan támogatását. Ez az időszak egyúttal a reakciós és ellenforradalmi erők elszigetelésének és fokozatos felszámolásának korszaka volt. A forradalmi feladatok megvalósításának folyamatában fontos szerepük volt a kedvező nemzetközi erőviszonyoknak. Az ellenforradalom erőinek a nemzetközi szinten figyelembe kellett venniük ezeket a tényeket, és a klasszikus polgárháborúk kirobbantására tett különböző próbálkozásaik és erőfeszítéseik ellenére a népi demokratikus forradalmak Közép- és Dél-Kelet-Európa országaiban, a Szovjetunió támogatásának és segítségének köszönhetően, a viszonylag békés társadalmi változások útját járhatták.

Pawel Chmielewski

THE HISTORICAL ORIGINS OF THE PEOPLE'S DEMOCRACIES IN EUROPE BETWEEN 1944—1945

The purpose of the author's essay was to compare the origins of people's democracies in Middle and South-Eastern Europe. He starts by stating that in 1944—45 the dynamics and manner in which these revolutionary changes were accomplished differed in each country, nevertheless, several similarities may also be noted. Consequently, he tries to find explanations for these variants.

The author points out the Soviet Union's victory over fascism and the decisiveness of the anti-fascist coalition in 1944—45, as having a necessary influence on the potentialities of these countries; since they created the external conditions required for modification of the people's democracy. However, the author does add that these favourable external conditions are not enough to understand the real process of change. The social revolution could only take place if the internal political powers were simultaneously set in motion.

The next of the essay examines the course of events of the people's democratic revolution and the internal factors which influenced their possibilities: for instance, the class antagonism which arose due to economic backwardness, the situation of individual countries during the war, as well as the state of those political powers which represented programs for national autonomy, antifascism and democratic reform. In reference to this, the author emphasizes those leftist programs and organisations which came into being under different conditions and at different times in each country during 1944 and 1945, and which were able to mobilize several strata of society.

In the closing part of his essay, the author illustrates in detail the development of the politics of the Popular Front, and points out those political powers which, not only were ready, but were also able to accomplish the democratic reforms. Finally, he concludes, due to the simultaneous influence of external and internal conditions in Central and South-Eastern Europe, the people's democratic reformation could take place "relatively peacefully."

Pawel Chmielewski

LES CIRCONSTANCES HISTORIQUES DE LA NAISSANCE DE LA DÉMOCRATIE POPULAIRE EN EUROPE

Dans son étude, l'auteur se propose de faire l'analyse comparative de la naissance des démocraties populaires en Europe centrale et sud-orientale. Il part du fait qu'en dépit des différences dans le dynamisme et dans la manière dont ces changements révolutionnaires ont été effectués dans les divers pays, de nombreux traits communs peuvent également être découverts. L'auteur s'efforce d'en trouver les causes.

D'une part, il démontre que la victoire de l'Union Soviétique contre le fascisme, ainsi que les décisions prises en 1944/45 par les chefs de la coalition anti-fasciste ont exercé une influence fondamentale sur les possibilités de ces pays en créant des conditions extérieures favorables à une évolution démocratique populaire. Il faut cependant noter que les conditions extérieures favorables ne sont pas suffisantes pour une compréhension réelle de ces processus. La révolution sociale ne pouvait avoir lieu qu'avec une activation parallèle des forces politiques intérieures.

L'étude passe ensuite à l'analyse des facteurs intérieurs qui ont influencé le déroulement et les possibilités de la révolution démocratique populaire: les antagonismes des classes dus à un sous-développement économique, la position de chacun des pays pendant la guerre, ainsi que la position des forces politiques présentant un programme d'indépendance nationale, d'antifascisme et d'évolution démocratique. L'auteur souligne ici que malgré les différences de temps et de conditions, dans chaque pays vers le tournant de 1944—1945 des programmes et des organisations de gauche qui ont pu activer beaucoup de couches de la société ont été mis en place.

Dans sa partie finale, l'étude présente en détail la formation de la politique du Front populaire de chaque pays, fait référence aux forces politiques qui ont été non seulement prêtes à agir, mais aussi capables de réaliser une évolution démocratique populaire. Finalement, l'auteur constate que grâce à l'influence simultanée des conditions extérieures et intérieures, l'évolution démocratique populaire a pu s'effectuer dans des conditions «relativement paisibles» en Europe centrale et sud-orientale.

FEJEZETEK A HAZAI NEMZETISÉGI OKTATÁS TÖRTÉNETÉBŐL A NÉPI DEMOKRATIKUS ÁTALAKULÁS ELSŐ ÉVEIBEN (1944—1946)

A nemzetiségi lét egyik legjellemzőbb és leglényegesebb megkülönböztető jegye az anyanyelv, ennek használata és művelése, ezzel együtt a nemzetiségi kultúra és hagyományok ápolása, illetve továbbfejlesztése. Ezért a nemzetiségek oktatásügye, anyanyelvi nevelése-oktatása a nemzetiségi létnek és kulturális tevékenységnek az egyik alapfeltétele.

A Horthy-korszak iskolarendszere minden vonatkozásban — tartalmában és szerkezetében — elmaradott volt. Az itt kapott művelődési anyag sovínyszerű, nacionalista, irredenta szellemmel volt átitatva. A magyar iskolákhoz viszonyítva még elszomorítóbb volt a nemzetiségi oktatás. Az ország felszabadulásával, majd a népi demokratikus forradalom kibontakozásával nemzetiségpolitikánk is megváltozott. Két vonalon, egymással párhuzamosan indult meg a nemzetiségi oktatás és közművelődés területén az egyenjogúság kivívásáért a harc. Szinte spontán módon folytatták néhány nap, illetve hét kihagyásával a tanítást azok a nemzetiségi iskolák, ahol a felszabadulásig is anyanyelven folyt az oktatás. Ezek közé tartoztak a görögkeleti egyház által működtetett szerb elemi iskolák. Ezekben az iskolákban, ha a tanító még katona volt a község papja indította meg az oktatást.¹ Ezek a görögkeleti lelkészek a felszabadulás időszakában már aktív tagjai a Magyarországi Szlovákok Antifasiszta Frontjának. Hívei és kezdeményezői a nemzeti megbékélésnek. A felszabadító csapatok előrehaladásával újból elkezdődött az iskolákban a tanítás.

A Bács-Bodrog megyei német községekből igen sok német nemzetiségű lakos menekült el. Többen még a német megszállás idején a kötelező bevonulás elől a szét-szórt tanyákon találtak menedéket, mások a fasiszta propaganda hatására a szovjet csapatoktól — okkal vagy ok nélkül — félve indultak nyugatra. 1944 végén és 1945 tavaszán már jelentős a visszaszivárgás. A felszabadított területeken — többek között Bács-Bodrog megyében is — tanítóhiánnyal küszködtek. Sok volt közülük még katona és volksbundista, de a tanítás ennek ellenére megindult. A bácsalmási római katolikus népiskola igazgatója a tanfelügyelőnek küldött jelentésében elmondja, hogy a németajkú lakosságot az SS kötelékébe való bevonulással zaklatták, és ezért a szülők sok esetben elbujdostak gyermekeikkel együtt.²

Beszámolnak ezek a jelentések arról is, hogy a szovjet hadsereg mindenütt segített abban, hogy a tanítás minél előbb meginduljon. Ahol tehették, fűtőanyaggal látták el a már működő iskolákat. Az iskola belső ügyeibe nem szóltak. Viszont a délszláv partizánok a Kulturbund működésének retorziójaként nem tettek különbséget fasiszta és nem fasiszta német között. „Úgy, hogy most sok helyen ugyanazok

¹ Magyarcsanádon Gedos Veimir, Szőregen Nikolasev Zsiván görögkeleti lelkészek tanítottak.

² Bács-Kiskun megyei Levéltár Tanfelügyelői jelentések 679/1945; 778/1945; 1361-9/1945; 1582/1945.

szenvednek, akiket az ősszel a Kulturbund üldözött!” — jelenti a bácsalmási népiskola igazgatója.³

A legtöbb helyen a német tagozatú iskolákban a tanítást csak 1945 március-, áprilisában indították be. A gyermekek többsége addig a magyar tagozaton tanult. A visszaszívargás tömegessé válása után egyre több helyen indult meg a német nyelven történő oktatás. A tanítás magyar tankönyvekből, de német nyelven folyt.⁴

A felszabadult területeken jelentős hatást gyakorolt a pedagógusokra és a közvéleményre az a hivatalos álláspont, amelyet Révész Imre debreceni református püspök, tankerületi főigazgató képviselt.⁵ Koncepciójának alap gondolatai megegyeztek a Kommunista Párt állásfoglalásával, amely „Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja” címen (az előző napon) november 30-án — jelent meg a debreceni Néplapban. (December 10-én a Délmagyarországon) A nyilatkozatot a KMP, az SZDP és a Nemzeti Paraszt Párt legtöbb újsága közölte. Előremutató nyilatkozata úttörő volt, baloldaliabb álláspontot követett, mint később a VKM vezetőinek többsége.

A közoktatás helyzetének alakulása szoros kölcsönhatásban állt hazánk nemzetközi és belpolitikai helyzetében végbement változásokkal. Az Ideiglenes Kormány működésének megkezdésekor már kirajzolódtak a forradalmi és reakciós erők közötti harc körvonalai a közoktatás területén is. Az iskolák megnyitása, az oktatás megkezdése ellen nyíltan még a reakciós erők sem mertek fellépni. A tárgyi feltételek megteremtésére irányuló munkában megvalósult a helyi hatóságok, szülők, iskola-fenntartók, pedagógusok összefogása. S ha sok helyen szükségstantermekben is, de megindult a tanítás. Az oktatás demokratikus átalakításának szükségességét mindenki hangoztatta, de ennek tartalmát tekintve, már erősen megoszlottak a vélemények. Sok vita folyt az oktatás személyi feltételeinek biztosításáról és az irányítás mikéntjéről is. Az Ideiglenes Kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere — gróf Teleki Pál, volt miniszterelnök fia — Teleki Géza lett. Teleki ahhoz a magyar uralkodó osztályon belül kialakult németellenes csoporthoz tartozott, akik 1944 szeptemberében fegyverszünet megkötésére szólították fel Horthyt. Teleki személyét nem kifogásolhatta a római katolikus egyház a miniszteri székhelyen, hiszen köztudott volt jó kapcsolata a konzervatív egyházi vezetőkkel.

Teleki várakozó álláspontra helyezkedett a kibontakozó forradalmi erőkkel. Ezt fogalmazta meg 1944. december 24-én adott nyilatkozatában: „A helyzet teljes megismeréséig nem ígérhetek semmit. A leglényegesebb feladatommak azt tartom, hogy a munka az egész vonalon meginduljon, fontos, hogy legyen tanítás az alsó és középfokú iskolákban, az egyetemeken és az akadémiákon. Ha megindul az élet, előttem lesznek a helyzetjelentések, megteesszük majd a lépéseket, amelyek alapjai lehetnek a demokratikus Magyarország felépítésének.”⁶

Teleki jól tudta, hogy 1945 tavaszának politikai légkörében nyíltan nem hozhat antidemokratikus intézkedéseket. Az időhúzás, a halogatás taktikájára, a tényleges, meglévő nehézségekkel való érvelésekre kellett berendezkednie.

Az Ideiglenes Kormány vallás- és közoktatásügyi miniszterének első rendelete, amely országos jelentőségű kérdésekben foglal állást, január 19-i keltezéssel jelent meg a Magyar Közlöny 1945. évi február 15-i számában. Ez a rendelet a közoktatás-

³ Bács-Kiskun Megyei Levéltár Bács-Bodrog-Baja Tanfelügyelői jelentése 679/1945.

⁴ Bács-Kiskun Megyei Levéltár Tanfelügyelői jelentések, Csávoly 1361/1945. Igazgatói jelentés a tanítás megindításáról.

⁵ Délmagyarország, 1944. december 10. Révész püspök nagyjelentőségű utasítása a tanárokhöz és tanítókhoz

⁶ Néplap, 1944. dec. 24.

ügyi igazgatás megszervezéséről szól. A tankerületek területi beosztását az 1935. évi rendelkezéseknek megfelelően állítja vissza. A tankerületi főigazgatók hatáskörét az ellenforradalmi rendszer által szabályozott törvények alapján állapította meg. Utasítja a főigazgatókat, hogy tankerületükben minden közvetlen rendelkezésük alatt álló iskola működéséről gondoskodjanak. A tankerületi főigazgatók kötelességévé teszi, hogy a nem közvetlen irányításuk alá tartozó iskolák főhatóságait — tehát az egyházakat — hasonló intézkedések megtétele végett keressék meg. Engedélyezi a tankerületi főigazgatóknak, hogy ideiglenesen alkalmazhatják a menekült tanítókat és tanárokat, valamint azokat a tanerőket, akik oklevéllel nem rendelkeznek, és még ez ideig nem voltak kinevezve. Utal arra is, hogy az 1935. évi rendelet szerint szervezzék meg a tankerületi közoktatási tanácsot. A tanácsba vonják be az összes iskolatípusok egy-egy képviselőjét, valamint az iskolafenntartó egyházak főhatóságait. A korábbi szokásnak megfelelően a rendeletet „valamennyi főtiszteletű egyházi főhatóságnak” is megküldte a miniszter.⁷

A rendelet lényeges kérdésekben állást foglalt, amennyiben a kormány intézkedési jogát a trianoni határokon belül ismerte el. Ugyanakkor, hogy mi legyen az iskolák demokratikus átalakítására irányuló törekvésekkel, nem adott választ. Az első összehívásra a menekült tanítók és tanárok alkalmazása adja a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Szövetségével. Az egyházi főhatóságok számára viszont jeladás volt, tevékenységük, aktivitásuk fokozására az ifjúság eszmei, politikai befolyására. Ez a rendelet igazi politikai jelentősége.

Március elsején egy másik, ugyancsak fontos, az 1944/45. iskolai év szabályozásával foglalkozó rendelet és a hozzá tartozó általános utasítás jelent meg. E két alapküldetés az Ideiglenes kormány állásfoglalását, orientációját tartalmazta a közoktatás kérdéseiben.⁸

E rendeletek tulajdonképpen jóváhagyták az oktatás beindításának eddigi gyakorlatát. Az oktatás tartalmának demokratikus irányú követelményeit igen óvatosan fogalmazták meg. Egy szóval sem utaltak a reakciós nevelőknek az iskolából való eltávolítására, vagy a vezetők cseréjére. A tananyagok átdolgozását csak mint elvégzendő feladatot jelöltek meg, mint amiről külön rendeletben fognak részletesen intézkedni. Telekiék politikai koncepciója nyilvánvaló, minél kisebb és kevesebb lépést tenni az oktatási rendszer és az oktatás tartalmi megváltoztatásában. Minél többet átmenteni a letűnt rendszer embereiből és szelleméből. Hasonló módszer és gondolat tapasztalható a szomszédos országok népeivel való kapcsolat felvételénél.

1945 nyarán kezdeményezés történik a „Balkán Bizottság” újjáalakítására.⁹ A tervezet a következőket tartalmazza: „Egy pillantást kell vetnünk Európa térképére és az máris megmutatja nekünk Magyarország igazi kulturális és gazdasági politikáját. Ez pedig abban szögezhető le, hogy — Keletre Magyar! — más szóval híd lenni Kelet és Nyugat felé — azaz közvetítő szerepet játszani a két világ között.” Ebből a programból a magyar nacionalizmus továbbélése olvasható ki.¹⁰

De olyan nézet is kialakult, hogy a szomszédos államokban a magyar kisebbségek aránylag nagy tömegei élnek, a felvett kulturális közeledést a kisebbségek kulturális ügyének rendezésével kell kapcsolatba hozni. Ezek az alternatívák mind

⁷ A Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter 5600/1945. VKM sz. rendelete a közoktatásügyi igazgatás megszervezése tárgyában, Magyar Közlöny, 1945. február 15. (4. szám).

⁸ E két rendelet: a Vallás- és közoktatásügyi Miniszter 56 001/1945. VKM sz. rendelete az 1944/45. iskolai év szabályozása tárgyában és a VKM 56 002/1945. sz. általános utasítása az 1944/45. iskolai évről.

⁹ Új Magyar Központi Levéltár Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter iratai 1945/40 005.

¹⁰ Új Magyar Központi Levéltár VKM 62 840/1946.

valamiért, valamihez kötve alakultak ki és nem önzetlenül, más népek nemzeti szabadságát elismerve, mint egyenrangú szomszédos állam. Ez az álláspont tükröződik Teleki Géza levelében, amelyet a külügyminiszternek írt 1945 nyarán. A békeelőkészítő munka során szükségesnek tartaná egy olyan tudományos mű megírását, amelyből kitűnne, hogy a magyar kultúra — különösen az utóbbi húsz esztendőben — távolról sem volt olyan egyoldalú német beállítottságú.¹¹ Ezen munka megírása 1945 nyarán már folyamatban volt. A vallás- és közoktatásügyi miniszter ezt a munkát el szeretne volna juttatni a közép-, valamint dél-kelet európai kérdések angol, amerikai és szovjet szakértőinek. Úgy vélte, ez a munka a békétárgyalások hangulati előkészítésénél számunkra megfelelően befolyásolhatja a nagyhatalmakat.

A Teleki Intézet 1945 nyarán javaslatokkal fordul román tudományos intézetekhez, amelyben a Duna melletti népek tudományos kapcsolatainak kialakításához és az ehhez szükséges légkör megteremtéséhez kér segítséget. A javaslatban szerepelt kiadványcsere, kutatók cseréje, közös történelmi problémák együttes feldolgozása, összehasonlító történelmi kongresszus összehívása stb. A levél megfogalmazója, dr. Paikert Géza miniszteri tanácsos véleménye szerint a „próbaképpen” tett javaslatokat a román intézmények, sőt a sajtó és rádió is kedvezően fogadta.¹²

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium részéről megindult az információk szerzése arra vonatkozóan, hogy a környező országokban a magyar nemzetiségek számára milyen oktatási, kulturális feltételeket teremtettek. Erről a vallás- és közoktatásügyi miniszter a következő megállapítást mondja: „A dunavölgyi gondolatnak és együttműködésnek a szomszédos államokban más és más feltételei vannak.”¹³ Véleményük szerint Csehszlovákia jelenti a legnehezebb feladatot. Az információk szerint a „második” Csehszlovákia arra hivatkozik, hogy ki akarja kerülni azt a katasztrófát, amely 1938-ban a nemzetiségek miatt következett be. A VKM a normális kapcsolatok felvételét lehetetlennek tartja. Romániában — a jelentések alapján — a kormánykörök erőteljesen hangoztatják a román–magyar együttműködés szükségességét. A magyar nemzetiséggel való hivatalos bánásmód is arra mutat, hogy a kapcsolatok kibontakozásának kedvezőek a feltételei. De egyben felvetődik, hogy az elmúlt idők retorziójaként egyes román politikai körökben éles magyarellenesség tapasztalható.

Jugoszláviával látják a legkedvezőbbnek a kapcsolatok felvételét. Fontosnak tartja a VKM a kialakítandó kapcsolatokat az itt élő magyarság szempontjából is. Nem kis önelégültséggel jegyzi meg, hogy az iskolaügy vonalán a magyar kormányzat eddig is megtett minden tőle telhetőt. Azaz megengedte, hogy a szerb és horvát iskolákban az oktatás meginduljon. Az igazság az, hogy 1945 második feléig sem érdekében, sem ellene a magyar kormány nem tesz semmit. Sőt az eredmények bizonyos tudatában módot adott arra, hogy a hazai délszlávok oktatási és kulturális helyzetét jugoszláviai vegyesbizottság vizsgálja felül.¹⁴

A VKM az elmélet szintjén igyekszik a nemzetiségek jogait biztosítani, de amikor a gyakorlatra kerül a sor, egész más kép tárul elénk. Bizonyítja ezt több tankerületi főigazgató jelentése a VKM-nek és a leiratok is, amelyek a minisztériumtól érkeznek a tanügyi feladatok közvetlen végrehajtásához. A Magyarországi Délszlávok Antifasiszta Frontja harcolt a legaktívabban az anyanyelvi oktatásuk mielőbbi megindításáért. Nem várt felsőbb utasításokat, feladatának tartotta, hogy helyi kezdeményezésekre meginduljon az oktatás a lakosság számára is megfelelő tanerőkkel.

¹¹ Új Magyar Központi Levéltár VKM Nemzetiségi ügyek 61 622/1945.

¹² Új Magyar Központi Levéltár VKM Nemzetiségi ügyek 51 259/1945.

¹³ Új Magyar Központi Levéltár VKM Nemzetiségi ügyek 62 840/1945.

¹⁴ Új Magyar Központi Levéltár VKM Nemzetiségi ügyek 62 840/1945.

Több alkalommal szembeszállt a reakciós körök ellenállásával, különösen a katolikus egyházzal.

A pécsi tankerületi főigazgató a VKM-nek küldött jelentésében olvashatjuk, hogy a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja a délszláv lakosság körében kisebb méretű, inkább tapogatózó jellegű agitációs tevékenységet folytat. Bár — véleménye szerint — az érintett lakosság a nemzetközi helyzetre való tekintettel még óvatosabb magatartást tanúsít, mint a múltban.¹⁵ A tankerületi főigazgató még ezt is soknak tartotta.

Igen érdekes véleményt tükröz egy másik jelentés. B. M. hercegszántói horvát nyelvű tanítónő új helyre kérte áthelyezését. A bajai tanfelügyelő felhívta a tankerületi főigazgató figyelmét, hogy a kérelmező úgy fogalmazta meg kérelmét, hogy ... „a Magyarországi Délszlávok Antifasiszta Frontja tanítóinak névsorában...” maradjon. A tanfelügyelő felháborodva írja: ... „mintha ez külön státusz volna! Ennek a szervezetnek délszláv ügyekben a minisztériummal szemben bizonyos ellenőrzési, sőt rendelkezési jogai volnának?” Erőteljesen követeli, oda kell hatni, hogy ez a tévhit a délszlávok között megszűnjön!¹⁶

Az ország felszabadulása után kibontakozott forradalmi átalakulás elindította az iskolarendszer osztályjellegének felszámolását, az uralkodó osztályok kulturális monopóliumának megszüntetését is. A köznevelés reformtervezetét a VKM-ben egy baloldali pedagógusokból álló munkacsoport Kovács Máté osztálytanácsos vezetésével készítette elő. Ennek alapján született meg az előterjesztés az általános iskola felállításáról, amelyet a minisztertanács 1945. aug. 16-án elfogadott. Az augusztus 18-án megjelent kormányrendelet kimondja, „hogy a népiskola 1—8. osztályai, a gimnázium, illetőleg a polgári iskola 1—4. osztályi helyett” általános iskola elnevezéssel új iskolát kell szervezni.¹⁷

A miniszteri végrehajtási utasítás szűkszavúan intézkedett: „a nyolc osztályos általános iskola első és ötödik osztályát az 1945/46. iskolai évben mindazokon a helyeken meg kell nyitni, ahol a személyi és tárgyi feltételek megvannak, vagy megfelelő intézkedésekkel (nevelők áthelyezése stb.) biztosíthatók. Az általános iskolában átmenetileg a polgári iskolai rendtartást kell alkalmazni.¹⁸

A rendeletet a tanfelügyelők 1945 szeptemberében juttatták el valamennyi állami és egyházi iskolába. Azokat az egytanítós iskolákat, ahol a tanulók létszáma a 40 főt meghaladta, kéttanítós iskolákká kellett átalakítani. Nem képezhetett akadályt az sem, ha egy helységben két vagy több hitfelekezet tartott fenn iskolát. A két iskolafenntartónak meg kellett állapodni abban, hogy melyik iskolában tanítsák az alsó és melyikben a felsőtagozatot. Ha a felekezetek nem tudtak megegyezni, a döntés joga a tankerületi főigazgatóé volt. Nem vonatkozott ez a rendelkezés a különböző tanítási nyelvű népiskolákra. Ha röviden is, megjelent egy rendelkezés, amely a felszabadulás után először foglalkozott az ország területén élő nemzetiségek oktatási helyzetével. A Köznevelés 1945. novemberi száma teszi közzé a vallás és oktatásügyi miniszter 68 800/1945. VKM sz. rendeletét a nemzetiségekhez tartozó tanulók anyanyelvi oktatásáról szóló 10 030/1945 M. sz. rendelet végrehajtása tárgyában.¹⁹

¹⁵ Új Magyar Központi Levéltár VKM Nemzetiségi ügyek 59 031/1946.

¹⁶ Új Magyar Központi Levéltár VKM Nemzetiségi ügyek 88 917/1946.

¹⁷ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 6650/1945. sz. miniszterelnöki rendelete az általános iskola megszervezése tárgyában. Köznevelés, 4. sz. 1945. augusztus 15.

¹⁸ A magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter 37/1945. VKM sz. rendelete az iskolai év megnyitása és szabályozása tárgyában. Köznevelés 1945. augusztus 15.

¹⁹ Magyar Közlöny, 164. sz. 7. §.

A rendelet felhívja a figyelmet, hogy mindazokban a helységekben, ahol az addigi (tehát magyar) oktatási nyelv megváltoztatására kívánság merül fel, a nemzetiségi anyanyelvű tanulók szülei titkos szavazással döntsenek, hogy gyermekeik számára anyanyelven folyó oktatást kívánnak-e a magyar nyelvnek, mint tantárgynak a tanításával, vagy az anyanyelvet csupán külön tantárgyként kívánják tanulni. A tanfelügyelők 1945. december 15-ig kötelesek voltak intézkedni a titkos szavazás előkészítéséről, amelyet 1945. december 31-ig kellett végrehajtani. Ez a rendelkezés népiskolára, illetve általános iskolára, gimnáziumokra is vonatkozott bizonyos módosításokkal.

A rendelet végrehajtását bonyolította és nehezítette az a kitétel (2 §/1.), mely szerint a népiskolákban, illetőleg az általános iskolákban legalább 10 egy nemzetiséghez tartozó tanuló szülőjének kérésére a titkos szavazást kellett rendezni. A kérést a tanfelügyelőnél írásban vagy az iskola igazgatója előtt szóban kellett előterjeszteni.

A rendelkezés igen precízen dolgozta ki a szavazás menetét. Amennyiben az új nemzetiségi nyelvű tagozatra legalább húsz szavazatot leadtak, és az iskola, illetőleg az iskolai tagozat megnyitásának személyi és dologi feltételei biztosítva voltak, a tanfelügyelőknek az iskola megnyitásáról rövid határidőn belül intézkednie kellett. A személyi és tárgyi feltételek hiányában a tankerületi főigazgató volt felelős azért, hogy azokat megteremtse.

A rendelkezés igen nehéz feladat elé állította a tankerületi főigazgatók többségét. A tárgyi feltételeket — annak ellenére, hogy igen sok volt a háborús kárt szenvedett iskola, különböző épületekben, elhagyott kastélyokban —, még biztosítani lehetett. A személyi feltételek megteremtése jelentette az igazán nehéz feladatot. Román, szlovák, horvát, szlovén és lényegében még szerb tanítóképzés a Horthy korszakban Magyarországon nem volt. Így a legtöbb helyen a nyelvet csak beszéd szinten ismerő pedagógusokkal lehetett (csak) megoldani. Az öntudatosodó szerb-horvát lakosság több helyen nem fogadta el a reakciós, sovínisza tanítókat, akiket a tanfelügyelőségek kijelöltek. Ezen a területen túlkapások is történtek. Különösen a Bácskából menekült tanítókkal szemben volt nagy a bizalmatlanság.

Az alsó fokú oktatásával egy időben jelent meg a nemzetiségek középfokú oktatásáról szóló rendelet. Újszerűnek mondható a 13. §. E szerint a belügyminiszter által engedélyezett nemzetiségi kulturális egyesületek — ide tartozott pl. a Szlovák Antifasiszta Szövetsége is — tarthattak fenn oktatási intézményt. „Amennyiben nemzetiségi tanítási nyelvű gimnáziumot, polgári iskolát kívánnak fenntartani, kérhetik ilyen iskola engedélyezését olyan helységekben, ahol, vagy amelyek környékén az illető nemzetiséghez tartozó magyar állampolgárok nagyobb számban élnek, illetőleg ahol a tanulók várható száma a tanulótánpótlást valószínűvé teszi. Az iskola megnyitását engedélyezni kell, ha az iskolába osztályonként legalább húsz tanuló jelentkezik.”²⁰

Ekkor vetődik fel először Békéscsabán szlovák, Gyulán román gimnázium és kollégium szervezésének a gondolata. A tanyai tanulók részére is ekkor kezdődik meg a báziskollégiumok beindítása. Becker Vendel szegedi tankerületi főigazgató dr. Inczefy Géza tanárt (később a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Nyelvészeti Tanszékének vezetője) javasolja a VKM-nek a gyulai román gimnázium megszervezésére. Tevékenységét végül is a vonatkozlekedés és az ellátási zavarok miatt nem tudta megkezdeni.²¹

A rendelet mellékletét képezi a nem magyar tanítási nyelvű egy tanítós osztatlan,

²⁰ VKM 68 800/1945. sz. rendelete a nemzetiségi tanulók oktatásáról. Köznvelés 1945. november

²¹ Új Magyar Központi Levéltár VKM Nemzetiségi ügyek 6327/1946.

két tanítós részben osztott és három tanítós részben osztott népiskola óraterve is. Az egytanítós iskolában 61 óra, a két tanítós iskolák 1—4. osztálya 28, 5—8 osztályában 31,5; míg a három tanítós iskolák 1—2. osztályában 25. 3—4. osztályában 28, 5—8. osztályáig 31,5 óra volt a kötelező óraszám. Az viszont elmondható, hogy ebben az időszakban osztott nemzetiségi iskola még nem volt.

Az óratervben az 1—4. osztályban heti 1—2,5 óra, 5—8. osztályban 3 órát kellett kötelező jelleggel magyar nyelv oktatására fordítani. A magyar nyelvoktatásba beletartozott a beszédgyakorlat, olvasás, írás, fogalmazás, nyelvi ismeretek alapelemei stb. A többi tantárgyat anyanyelven kellett tanítani. Új tantárgyként lépett be az 5—8. osztályokban a „mindennapi kérdések”, amelyben állampolgári kötelességeket és jogokat tanítottak.

A rendelet 16. §-a szerint a nemzetiségi iskolák tantervét az iskolafenntartó meghallgatásával a vallás- és közoktatásügyi miniszter állapította meg. Az iskolafenntartó még sok helyen az egyház, így a szerbeknél a görögkeleti egyház, de több iskolával rendelkeztek a belügyminiszter által jóváhagyott kulturális egyesületek, amelyek a mai nemzetiségi szövetségek őseit képezték. Amíg a vallás- és közoktatásügyi miniszter nem rendelkezett tanterveikről, addig a magyar tanítási nyelvű iskolákban érvényes tantervi anyagot kellett értelemszerű módosítással tanítani. A tananyag a különböző felekezeti iskolákban és állami iskolákban és a nemzetiségi iskolákban óriási különbséget mutatott. Volt olyan régi hagyományok alapján működő egyházi iskola (pl. görögkeleti szerb), amely az 1868-as tantervek alapján dolgozott, vagy az újonnan megalakult horvát és szlovén iskolák, ahol semmilyen tankönyvvel, segédanyaggal nem rendelkeztek és csak az írás és olvasás tanítására szorítkoztak, de voltak olyan nemzetiségi iskolák, ahol a tanítóhiány miatt még ez sem volt megoldható.

A tanítási anyag egységessége csak az iskolák államosítása után és az egyes nemzetiségi iskolák tanterveinek és tankönyveinek megjelenése után vált lehetségessé.

A rendelkezés három lényeges kitétele:

- az iskola fenntartására, felügyeletére és igazgatására vonatkozó szabályok a tanítási nyelv változása esetén sem módosultak;
- a nemzetiségi tanítási nyelvű iskolák ugyanolyan feltételek mellett és ugyanolyan arányban részesülnek államsegélyben, mint a hasonló jellegű és fajú magyar tanítási nyelvű nem állami iskolák;
- azt az iskolát, amelyben a rendelet alapján a tanítási nyelv megváltozott, ugyanolyan állami támogatásban kell részesíteni, mint eddig részesült.

A rendeletnek ezek a kitételei különösen az egyházak által fenntartott nemzeti-ségi iskolákat érintette kedvezően, hiszen birtokaik felosztása után képtelenek lettek volna önerőből biztosítani az oktatás tárgyi feltételeit. A vallás- és közoktatásügyi miniszter valamennyi tankerületi főigazgatónak és tanfelügyelőnek felhívta a figyelmét arra, „..., hogy a hitfelekezeti népiskolák zavartalan működése, a földreform végrehajtása következtében az iskolafenntartó egyházak anyagi helyzetében beállott változások ellenére biztosítható legyen, ezen iskolák az 1945—46-os tanévtől kezdve dologi államsegélyben részesüljenek.”²² Röviddel ez után egy másik levélben kiegészítésképpen közli a VKM, hogy a rendelet vonatkozik a görögkeleti szerb és görögkatolikus román egyházközségek által fenntartott népiskolákra is.²³

A VKM-ben a rendelet megszövegezésénél olyan formálisnak tűnő dolgokra is

²² Csongrád megyei Levéltár Csanád megyei Tanfelügyelőség iratai 1727/1946.

²³ Csongrád megyei Levéltár, Csanád megyei Tanfelügyelőség iratai 98/1946; 2429/1946.

gondoltak, mint a nemzetiségi tanítási nyelvű iskolákban a nyomtatványokon, bizonyítványokon és az iskolai pecséten a szöveget az illető nemzetiség nyelvén is fel kellett tüntetni. „A magyar és nemzetiségi nyelvű szöveget tetszés szerinti sorrendben egyenlő nagyságú betűkkel kell használni.”

A nemzetiségi nyelven oktató iskolák mellett tanulhatták anyanyelvüket azok a tanulók is, akik magyar tanítási nyelvű iskolába jártak. A nemzetiségi nyelvet heti 3–4 órában, mint nem kötelező rendes tárgyat az önként jelentkező tanulók is tanulhatták. Ha összehasonlítjuk, hogy a nemzetiségi iskolákban a rendelet az óratervben a magyar nyelvre 3 órát fordít a legnagyobb óraszámban, ezen a területen is a teljes egyenjogúságot biztosítja.

A nemzetiségi oktatás tárgyában kiadott rendelet végrehajtását több tényező segítette, de nem volt kevés a visszahúzó körülmény sem.

A kezdeti eredmények szépek voltak. Békéscsabán az 1945/46-os tanévben megkezdte működését a 8 osztályos szlovák tanítási nyelvű gimnázium, Tótkomlóson pedig a 4 évfolyamú polgári iskola. A szlovákságnak két hetilapja is megjelent: a Sloboda és a Slobodny Hlas. A két lap szerkesztőgárdája köré tömörült szlovákok néhány hónap alatt több könyvkiállítást rendeztek. Ők rakták le az alapját a hazai szlovákság szellemi és gazdasági művelődésének.²⁴

A Magyar Kommunista Párt és a baloldali erők következetesen felvették a harcot az oktatásügyi vezetésben meghúzódó reakció ellen. Első lépés volt a fasiszta szellemű tankönyvek bevonása, a pedagógusok átképzésének megkezdése és a reakciós tanügyi vezetők eltávolítása. Sok harc folyt a helyi reakciós tanügyi vezetéssel is. Pl. panaszt nyújtott be a Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz és a Magyar Kormányhoz a Szentgotthárdi Antifasiszta Szlovének Szervezete. A beadványban elmondják, hogy az itt élő szlovének a Jugoszláviában élő szlovénekkal egy nyelvemzetet alkotnak, szlovén nyelven beszélnek, és arra kérik Vorosilov tábornagyot, hogy a szlovén gyermekek Rábatótfalun, Szakonyfalun, Alsószőlőnkön, Felsőszőlőnkön, Permisen és Apátistvánfalván szlovén nyelvű oktatásban részesüljenek. A VKM IV. Ügyosztálya táviratban utasította a szombathelyi tankerületi főigazgatót, hogy a nevezett községekben biztosítsák a gyermekek anyanyelvi oktatását. Dr. Sulyok Kálmán szombathelyi tankerületi főigazgató ugyan azonnal intézkedett, de jelenti azt is a IV. Ügyosztálynak, hogy nem ért egyet az utasítással. Kifejti, hogy a hazai vend nyelv nem azonos a szlovén nyelvvel.²⁵ Arról azonban a tankerületi főigazgató megfellebbezett, hogy az itt élő vendek irodalmi szlovén nyelven soha oktatásban nem részesültek, de még az általuk beszélt nyelvjárást is csak otthon, saját szűk körükben, a családban használták.

1945 végére a 10 030/1945 M. E. számú rendelet hatására a nemzetiségi vidékeken jelentős számú szerb, horvát, szlovén, szlovák, román és német tanítási nyelvű iskola kezdte meg működését. A IV. Ügyosztály jelentésben kérte a tankerületi főigazgatóktól azt, hogy hol és milyen nemzetiségi iskola működik. Erről kimutatás is készül. Ez a kimutatás azonban nem teljes. Pl. kimaradt a Szegedi Tankerületi Főigazgatóság adatai. Pedig 1944 októberétől megindult a szerb nyelvű oktatás Magyarcsanádon, Battonyán, Deszken, Újszentivánon és Szőregen. Feltehető, hogy a kimutatás egyéb területen is hiányos. Egyáltalán nincs adatunk az Észak-Magyarország területén élő jelentős számú szlovák lakosságnak anyanyelvi oktatásáról. De nem tartalmazza a kimutatás a Magyarcsanádon és Gyulán működő görögkatolikus román tanítási nyelvű népisiskolákat sem.

²⁴ Köznevelés, 1945. 9. sz. WAGNER FERENC: Nemzetiségpolitika és demokrácia.

²⁵ Új Magyar Központi Levéltár VKM Nemzetiségi ügyek 21 241/1946.

A német tanítási nyelvű iskolákról nem készült kimutatás. A hivatalos adatok nem szóltak róla. Hallgatólagosan tudomásul vették működésüket.²⁶

A bajai tanfelügyelői jelentések utalnak létezésükre, de a meginduló kitelepítések visszafejlesztik iskolahálózatukat. Eddigi működésüket bizonyítja az a távirat, amelyet valamennyi tanfelügyelő megkapott 1946. március 13-án. A távirat szerint „Az 1200/1946. VKM számú rendelet végrehajtása a német lakosságra vonatkozóan a kitelepítés miatt további intézkedésig felfüggesztendő! Moravék Endre miniszteri tanácsos”²⁷

Tehát a 68 800/1945. VKM számú rendelet valamennyi hazánkban élő nemzeti-ségi lakosra vonatkozott. Végrehajtását a minisztérium, a tankerületi főigazgatók és tanfelügyelők pártállásuktól, a kialakuló népi demokráciához való viszonyuk alapján befolyásolták.

Ebben az időszakban a legaktívabban a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja harcolt a délszláv népcsoport anyanyelvi oktatásáért. A katolikus horvátok, szlovének anyanyelvi oktatásáért kellett a legnagyobb harcot megvívni, hiszen a reakciós tanügyi vezetés mellett még nagyobb ellensége volt a nemzetiségi oktatásnak a katolikus egyház. Nehezítette a helyzetet a tanítóhiány. A szlovák nemzetiség kezdeti sikeres oktatása megállt. Megbénította a további fejlődést a lakosságcsere megindulása.

A román nemzetiség egyházi iskoláiban közvetlenül a felszabadulás után megindult az élet. Új állami iskolák létrehozását több tényező gátolta. Ezek közé tartoztak a múlt nacionalizmusának újjáéledésétől való félelem, a románságnak, mint nemzetiségnek a lenézése, a tanítóhiány és nem kis mértékben a nemzetiségi tudat jelentős hiánya.

A német nemzetiségről mind a rendelkezések, mind az alsóbb szintű jelentések keveset szólnak. Nemzetiségi tudatuk fejlettebb volt, igényelték a saját nyelvükön való iskolai oktatást. Utalást találunk arra, hogy a tanügyi vezetés több segítséget is megadott a számukra, mint a többi nemzetiségnek.

A Pedagógusok Szabad Szakszervezete és a VKM-ben dolgozó demokratikus szellemű pedagógusok kiharcolták a tankönyvek felülvizsgálatát, a fasiszta szellemű sajtótermékek iskolai könyvtárakból való eltávolítását. A VKM 1945 nyarán tette közzé a használatból kivonandó tankönyvek jegyzékét. Mivel nemzetiségi tankönyvei külön csak a magyarországi németeknek és néhány görögkeleti szerb iskolának voltak, vagy pusztán fordítását képezte a magyar tankönyveknek, ott is hasonló olvasmányok kihagyását javasolták a tankönyvvizsgáló bizottságok.

A 68 800/1945. sz. VKM rendelet nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Nem sok fejlődést eredményezett a magyarországi nemzetiségek oktatásában. Mind a nemzetközi, mind a haladó hazai közvélemény élesen kifogásolta, hogy a demokratikus Magyarországon továbbra is megoldatlan az itt élő nemzetiségek jogai, elsősorban iskolai anyanyelvi oktatásuk. Már 1945 végén kiderült, hogy a nemzetiségi iskolákban tanulók iskolába való beíratkozását visszasságok jellemzik. A nemzetiségi ügyek eredményesebb intézése céljából létrehozzák a XII/b. ügyosztályt. Az új ügyosztály feladatáról valamennyi tanfelügyelőt körlevélben értesítették.²⁸

A demokratikus erők és a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Szövetsége hatására a VKM új rendelettervezet előkészítéséhez látott hozzá. Ebben már közreműköd-

²⁶ Új Magyar Központi Levéltár VKM Nemzetiségi ügyek 29 035/1946.

²⁷ Bács-Kiskun megyei Levéltár Bács-Bodrog-Baja tanfelügyelőjének iratai 1946 — iktatási szám nincs

²⁸ Új Magyar Központi Levéltár VKM Nemzetiségi ügyek 25 734/1946.

dött a XII/b. ügyosztály is. A Magyarországi Szlávok Antifasiszta Szövetsége elégedetlen volt a szerb-horvát nemzetiség oktatásával. Úgy vélték, de bizonyították is, hogy a horvát és a szlovén lakta területeken a közigazgatásban működő még reakciós erők és a katolikus egyház megfélemlítette a nemzetiségi lakosságot. Így önként nem merték kezdeményezni az anyanyelvű oktatást.

A nemzetiségi iskolaügy újjászervezése mellett a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Szövetségének kezdeményezésére együtt jelent meg a VKM 2280/1946. M. L. számú rendelete a délszláv nemzetiségű magyar állampolgárok kulturális és egyéb nemzetiségi jogainak hatékonyabb biztosítása érdekében a nemzetiségi összeírás.²⁹

Az 1200/1946. VKM számú rendelet kidolgozása lényegesen alaposabb munkát tükröz, mint a 68 800/1945-ös rendeleté. Igaz, hogy több idő és nagyobb tapasztalat állt már a VKM mögött, és erőteljesebb volt a demokratikus erők és a közvélemény nyomása is. Az előkészületek során a VKM a rendelettervezetet megküldte véleményezésre a különböző felekezetekhez, a Jugoszláv katonai misszió vezetőjének, a Magyarországi Délszlávok Antifasiszta Frontjának és a Magyarországi Szlovákok Antifasiszta Frontjának.³⁰ Egyben a vallás és közoktatásügyi miniszter kérte a belügyminiszter segítségét a kiadandó rendelet hivatalos román, szerb, szlovák, horvát és vend nyelvekre való lefordításában, valamint a közigazgatásban dolgozók is ismerjék meg.³¹

A 68 800/1945 és az 1200/1946-os rendelkezések között az a leglényegesebb különbség, hogy a nemzetiségi tanítási nyelv bevezetését az iskolában nem a szülőknek, hanem a kormánynak kell kezdeményezni. A népiskoláknál — még ekkor sem általános iskoláról szól a rendelkezés — 15 fő, középiskolánál és középfokú szakiskolánál a helyi viszonyok alapján változó volt. Ugyanis a népesedési adatokból akartak kiindulni, figyelembe véve a nemzetiségi szülők, illetőleg a magyarországi nemzetiségek egyesületeinek véleményét is. A végrehajtási utasítás lehetővé tette, hogy abban a helységben, ahol a jelentkezők létszáma nem éri el a 15 főt, a tanulókat körzeti iskolába irányítsák.

Az 1200/1946. számú rendelkezés nemcsak a nemzetiségi tanítási nyelvű iskolák kiterjesztésében hozott újat, hanem az oktatás rendszerében is haladást jelentett. A felszabadulás előtt a nemzetiségi oktatás a népiskolákban három típusban történt. Nemzetiségeink ezt a hároms tagozódású iskolarendszert előzetesen is bírálták. Véleményük szerint csak az első típus tekinthető nemzetiségi oktatásnak, míg a második és harmadik típust magyarosító, illetve magyar tanítási nyelvű iskolának tekintették. Az egységes típust azért bírálták, mert a kétnyelvű tanítás az idő ésszerű kihasználását megakadályozta, s így a tanulók jóval kevesebbet sajátítottak el, mint a csak egy nyelven tanulók. Ez a probléma, ha más jelleggel is, vitáját képezi jelenlegi nemzetiségi oktatási rendszerünknek is.

Az 1200/1946-os rendelet csak egyféle nemzetiségi iskolát ismer el: az úgynevezett tiszta anyanyelvűt. Az ún. egységes típusú, valamint a 3. §-os iskola ezzel teljesen eltűnt az 1946-os magyarországi iskolarendszerből. Egyben az új rendelet megadta a lehetőséget arra, hogy a magyar tanítási nyelvű iskolákban — valamennyi fokozatban — ha megfelelő számú nemzetiségi szülő kívánta a nemzetiségi nyelvet külön tantárgyként taníthatták. A rendelet ismerteti a nemzetiségi tanítási nyelvű iskolák óratervét is.

A III. fejezet 11. § 2. pontja szerint „Az állami, községi, társulati, egyesületi valamint magán — láthatjuk, hogy ekkor még milyen változatos formái léteztek

²⁹ Köznevelés, 1946/6. 16—25. old.

³⁰ Új Magyar Központi Levéltár VKM Nemzetiségi ügyek 19 012/1946.

³¹ Uo. 19 012/1946.

a nemzetiségi alsófokú oktatásnak — a nemzetiségi tanítási nyelvű iskolák tantervét az iskola fenntartójának vagy a magyarországi nemzetiségek jóváhagyott alapszabályokkal működő kulturális egyesületeinek meghallgatása után a vallás- és közoktatásügyi miniszter, illetőleg a miniszterrel egyetértésben a szakminiszter állapítja meg. Ennek megtörténteig a magyar tanítási nyelvű iskolákban érvényes tantervi anyagot kell értelemszerű módosítással tanítani.”

A tankönyveket — számuk ekkor igen kevés, illetve bizonyos területen egyáltalán nincs — a minisztérium jóváhagyásával az iskolafenntartók is kiadhattak. Ez az intézkedés újabb tarkaságot és zűrzavart eredményezett, amelyen majd csak az iskolák államosítása, egységes tantervek és tankönyvek kiadása segített.

A rendelkezés jelentős kitétele az, hogy a nemzetiségi iskolák „nyilvánosjogú” iskolák. Azaz a hasonló típusú magyar tanítási nyelvű iskolák elvégzésével egyenlő értékű „államérvényes” bizonyítvány kiállítására voltak jogosultak. Az iskola fenntartására, felügyeletére és igazgatására vonatkozó szabályok a tanítási nyelv változása esetén sem módosultak. Több helyen a vallásfelekezeti iskolafenntartó nem vállalkozott a nemzetiségi tanítási nyelvű iskola fenntartására, ezért állami iskola fenntartásáról kellett a tanügyigazgatásnak gondoskodnia. A rendelet hangsúlyozta, hogy a nemzetiségi iskolák, legyenek azok egyházi vagy állami, illetőleg magániskolák, ugyanolyan feltételekkel és ugyanolyan arányban részesülnek államsegélyben, mint a hasonló jellegű magyar tanítási nyelvű nem állami iskolák.

A rendelet mellékletként óratervet is tartalmazott, amelyben meghatározta a tanítandó tantárgyakat és az óraszámokat. A legkedvezőtlenebb az egytanítós népiskolák tanítóinak a helyzete volt. Pedig a meglévő nemzetiségi iskolák közül szinte ekkor még csak ilyenek léteztek. Egyetlen tanító tanított 1—8. osztályban. A kötelező óraszámuk heti 61 óra volt, amely napi több mint tíz órai munkát jelentett a hittan tanítása nélkül, amit a legtöbb helyen szintén a tanítónak kellett ellátni. Ma szinte elképzelhetetlennek tartjuk, hogyan lehetett ilyen magas óraszám mellett valamennyi tantárgyat érdemben tanítani. Nem sokkal volt kedvezőbb a kéttanítós népiskolák óraterve sem. Itt 1—4. osztályban 28; 5—8. osztályban 31,5 órát kellett tanítani.

Kedvezőbb képet csak a teljesen osztott népiskolák óraterve mutatott. Megvalósulásuk azonban — valamennyi nemzetiségnél — csak évek múlva indult meg.

A tantárgyfelosztás szinte a ma igényeinek megfelelően alakult. Magyar nyelvet első osztályban csak beszédgyakorlat keretében tanítottak. Ez a koncepció egyezik a mai elképzelésekkel is. A tanulók közvetlen környezetében található tárgyak megnevezése és belőlük egyszerű mondatok alkotása volt a feladat. Ezen ismeretek bővítése történik a második osztályban. A magyar olvasás és írás tanítását csak a harmadik osztályban kezdték meg. Az anyanyelv írás- és olvasástanítására is csak a második osztályban került sor. Ennek az volt az oka, hogy a nemzetiségi tanulók jelentős része hat éves korára sem anyanyelvét, sem a magyar nyelvet nem ismerte megfelelően. Még nehezebb volt a helyzet ott, ahol az anyanyelv archaikus változatát beszélték a tanulók. Erre utal a román tanfelügyelő jelentése a VKM XII. ügyosztályának a mezőpeterdi népiskola helyzetéről írott jelentése. A nevelő nem tudta, hogy milyen nyelven oktasson. Ugyanis a tanulók román anyanyelvi tagozatra iratkoztak be. A tanítás megkezdésekor derült ki, hogy a gyermekek románul egyáltalán nem tudnak. Magyar tannyelvű oktatásra nem kerülhetett sor, hiszen a szülők gyermekeiket román nemzetiségűnek jelentették.³²

Az ehhez hasonló problémák mellett félelem és bizalmatlanság is tapasztalható nemzetiségeink között. Békés megye tanfelügyelője jelentette a miniszternek, hogy

³² Uo. 10 9787/1946.

a 68 800/1945. számú rendelet alapján a kétegyházi tanulók szülei titkos szavazás alapján döntöttek az iskola tannyelvéről. Így az iskolában egy magyar és egy román nyelvű tagozatot létesítettek. Az 1200/1946. számú rendelet alapján az új beiratás elrendelése után a szülőkhöz bizalmatlanság ébredt. Analógiát kerestek a szomszéd közösségben folyó német kitelepítéssel.³³

A felszabadulás után megindult népi demokratikus forradalom egész politikájában — így nemzetiségi politikájában is — szakított a Horthy korszak nacionalizmusával és sovinizmusával. Társadalmi és kulturális területen egyaránt a nemzeti-nemzetiségi egyenjogúság talajára helyezkedett.

A helyi forradalmi kezdeményezések, a kormányban és egyéb társadalmi szervezetekben működő baloldali erők követelésére létrejött a hazai nemzetiségek oktatását szabályozó rendelkezés, amely a lenini nemzetiségpolitika adaptációját jelentette. 1947-ben megjelent a nemzetiségi tannyelvű nép-, illetve általános iskolák tanterve. Ezek a momentumok a nemzetiségi oktatás objektív feltételeinek meglétét jelentették. Bizonyos szubjektív tényezők — német kitelepítés, szlovák lakosságcsere, majd a Jugoszláviával való kapcsolatunk megromlása — nehezítették méltó megvalósítását. Elvileg hazánk nemzetiségpolitikája továbbfejlődött a proletárdiktatúra időszakában is, mint ezt a Magyar Dolgozók Pártja 1948-as, a nemzetiségi jogokat kifejezetten biztosító programnyilatkozata, az UNESCO minden „faji, nemi, nyelvi vagy vallásos megkülönböztetést” elítélő alkotmányának törvénybe iktatása és nem utolsósorban az 1949 nyarán elfogadott alkotmány nemzetiségi jogokról szóló 49. §-a bizonyítja. A helyes lenini nemzetiségi politika irányába mutató elvek a személyi kultusz éveiben csak töredékesen valósultak meg. Igazi eredmények csak az 1950-es évek derekától mutatkoztak.

³³ Uo. 62 207/1946.

PASSAGES FROM HUNGARY'S HISTORY OF NATIONAL
EDUCATION DURING THE TRANSFORMATION YEARS OF
THE PEOPLE'S DEMOCRATIC SYSTEM (1944—1946)

From the counter-revolutionary period, liberated Hungary inherited an obsolete school-system, the function and the structure of which were both very underdeveloped. This underdeveloped state was more serious in the educational system of the national minorities. Yet one of the most characteristic and distinctive features of a national entity is the use and cultivation of their national idiom. This in turn is inseparable from the school.

The majority of nationalities in Hungary spoke an archaic form of their language. Before the liberation of Hungary the language of instruction was Hungarian (with the exception of the German and Serbian schools.) The aggressive assimilation of the national minorities was gradual. However, after the liberation the Anti-Fascist Slavic Front in Hungary pioneered the way for education of the national minorities. A comprehensive provision concerning minority was introduced on October 30, 1945. In the case of each nationality in Hungary the lack of teachers made it even more difficult to develop the national education. Only the Germans and the Serbs had teacher training. The Germans had the most advanced school-system and native tongue instruction which for several years ceased to operate due to resettlement. A comparatively well-developed Serbian school-system was not without problem, since education of the Croats and Slovenians remained an issue. After a short period of success, the Slovakian endeavours came to a sudden standstill when "population exchange" commenced. The fear of renewed nationalism in Romanian schools was an obstructive factor.

Due to the revolutionary initiatives and the demands of left-winged forces in both the government and other social organizations an act concerning the education of the national minorities was passed. The 1200/1946 departmental order provided for equal rights in the education of the national minorities. The order acknowledged only one type of school; that is, where the language of instruction was in the native tongue. The enforcement of this law was obstructed by several objective and subjective factors.

Rigóné Péter Irén

ÉTUDES SUR L'HISTOIRE DE L'ÉDUCATION NATIONALE EN HONGRIE
AU COURS DES PREMIÈRES ANNÉES DE L'ÉVOLUTION DÉMOCRATIQUE
(1944—1946)

Après la Libération, la Hongrie a hérité de l'époque contrerévolutionnaire un système d'éducation sous-développé et dans son contenu et dans sa structure. L'éducation des nationalités a été dans une situation encore plus déplorable. Or, un des traits distinctifs les plus caractéristiques et les plus importants de l'existence nationale est la langue maternelle, son usage et sa culture. Ce qui est inséparable de l'école.

La plupart des nationalités vivant en Hongrie ont parlé une variante archaïque de leur langue. Avant la Libération, l'enseignement était pratiqué en hongrois dans leurs écoles, à l'exception des écoles des Allemands et des Serbes. C'était le Front Antifasciste des Slaves de Hongrie qui a joué un rôle d'initiateur dans la mise en oeuvre de l'éducation nationale après la Libération. La première disposition globale sur la cause de l'éducation nationale a été prise le 30 octobre 1945. L'élargissement de l'éducation en langue maternelle pour toutes les nationalités de Hongrie a été empêché par manque de professeurs. Les Allemands avaient le réseau scolaire et l'éducation en langue maternelle les plus développés, mais ceux-ci ont été complètement bloqués pendant quelques années par la mise en oeuvre des expulsions. Parallèlement à la modernité relative de l'éducation des Serbes, l'éducation des Croates et des Slovènes a présenté certains problèmes. Après les succès du début, le développement de l'éducation des nationalités slovaques s'est ralenti, ceci étant dû à la mise en oeuvre du transfert des populations. Dans les écoles des nationalités roumaines la crainte de ressusciter l'ancien nationalisme a joué un rôle inhibiteur. A l'incitation des initiatives révolutionnaires locales, ainsi que des forces de gauche du gouvernement et d'autres organisations sociales, une disposition a été prise qui aurait réglé l'éducation des nationalités en Hongrie. La disposition 1200/1946 formulée par le Ministère des Affaires Culturelles a assuré des droits égaux dans l'éducation des diverses minorités nationales. Elle n'a reconnu qu'un seul type d'école nationale: celle en pure langue maternelle. L'exécution de la disposition a été empêchée par plusieurs facteurs objectifs et subjectifs.

TARTALOM

<i>A. Sajti Enikő: Nemzettudat és jugoszlavizmus</i>	3
<i>Árpás Károly: Az észti nemzeti megújulási mozgalom korszakolásának kérdéséhez</i>	11
<i>Serfőző Zoltán: A világgazdasági válság hatása Romániában. A RKP 1928—1931 között</i>	19
<i>Albin Glowacki: A háború utáni Lengyelország képe a „Nowe Widnokreği” (Új Látóhatár) hasábjain (1931—1944)</i>	35
<i>Paweł Chmielewski: A népi demokrácia születésének történeti körülményei Európában (1944—1945)</i>	47
<i>Rigóné Péter Irén: Fejezetek a hazai nemzetiségi oktatás történetéből a népi demokratikus átalakulás első éveiben (1944—1946)</i>	57

Felelős kiadó a Bölcsészettudományi Kar dékánja
86-4620 — Szegedi Nyomda. Felelős vezető SURÁNYI TIBOR igazgató
A kéziarát nyomdába érkezett 1986-ban, megjelent 1987-ben
425 példányban 6 A/5 iv terjedelemben
az MSZ 5601—59 és az MSZ 5603—55
szabvány szerint